

Landprang under enevælden

– ulovlig handel på landet i første halvdel af 1800-tallet

AF ASBJØRN RØMVIK THOMSEN

Frem til næringsfrihedslovgivningen midt i 1800-tallet var det ulovligt for bønder at handle med købmandsvarer. Denne artikel viser, at der ikke desto mindre i nogle områder af landet foregik en livlig handel med købmandsvarer på landet – tilsyneladende uden at lovbruddene blev straffet i større omfang. Hovedsigtet med artiklen er at undersøge, hvorfor denne ulovlige sorte økonomi fik lov at eksistere uden at møde nævneværdig modstand i samtiden. På baggrund af et nærstudie af en række Skive-købmænds forskellige forgæves forsøg på ad juridisk vej at stoppe ulovlig handel med købmandsvarer i oplandet konkluderer artiklen, at den sorte økonomis levedygtighed først og fremmest skyldtes, at flertallet havde gavn af den: Landprangerne tjente penge på den, kunderne fik deres varebehov dækket på en rationel måde, leverandørerne fik øget deres omsætning og de lokale embedsmænd kunne godt se, at aktiviteten var praktisk for landbobefolkningen, samtidig med at de måske selv kunne tjene lidt ved at kigge den anden vej – og desuden var lovgivningen så kompliceret, at embedsmændene formentlig helst undgik at føre denne type sager. De eneste reelle tabere var i det konkrete tilfælde de lokale købmænd i Skive, som mistede omsætning til de leverandører i andre købstæder, som landprangerne benyttede sig af.

Indledning

Det var et grundelement i enevældens standssamfund, at der var en klar arbejdsdeling mellem stænderne. De to største – bønderne på landet og byernes borgere – skulle groft sagt stå for henholdsvis landbrugsproduktionen (bønderne) og handel og håndværk (borgerne). Men denne orden blev udfordret, når landbobefolkningen drev ulovlig handel med købmandsvarer. Det var, som vi skal se, i nogle egne af landet et meget udbredt fænomen, som både købstadskøbmændene og myndighederne havde ualmindelig svært ved at komme til livs.

Formålet med denne artikel er at undersøge, hvorfor denne sorte, ulovlige økonomi kunne trives så tilsyneladende uhindret. For at besvare spørgsmålet vil jeg på den ene side kortlægge de juridiske rammer omkring den ulovlige handel og på den anden side – med konkret udgangspunkt i et midtjysk lokalområde – beskrive de involverede aktører og analysere deres motiver.

En klage fra 1830

Den 28. marts 1830 skrev en række købmænd fra Skive en henvendelse til Danske Kancelli i København.¹ Her klagede de over, at omegnens bønder gik dem i bedene ved at sælge købmandsvarer til andre bønder ude på landet. Denne form for handel – som er artiklens omdrejningspunkt – havde den juridiske betegnelse *landprang*, og den var ulovlig. I deres klage til

Asbjørn Romvig Thomsen, f. 1974. Cand.mag i historie og informatik for kulturhistorikere fra Aarhus Universitet 2001, ph.d. i historie fra Københavns Universitet 2010. Siden 2001 arkivar, 2010 forsker og 2015 seniorforsker ved Rigsarkivet

Kancelliet slog købmændene mange af de temaer an, som er relevante i forhold til at besvare artiklens centrale spørgsmål om, hvorfor den sorte økonomi kunne trives så godt.

Købmændene indledte klagen med en henvisning til, at ”Skive Kjøbstad” af såvel Frederik den 1. som Frederik den 5. havde fået tildelt ”Privilegier, hvorefter dens Handels- og Kjøbstad-Rettighed” strakte sig to mil (ca. 15 km.) på alle sider. Samtidig omfattede privilegierne *hele* halvøen Salling, uanset at en stor del af Salling lå uden for to-miles-grænsen. Disse rettigheder, fortsatte købmændene, ville være til stor fordel for byen, hvis blot ”Landmanden afholdt sig fra at krænke disse Kjøbstaden og dens Borgere udelukkende skjænkede Privilegier.” Allerede her i indledningen nævnes altså de væsentligste begreber og aktører i den overordnede konflikt: *Kongen* havde tildelt *købstadens borgere privilegier*, og disse privilegier blev *krænket af landbobefolkningen*. Den af Kongen – og dermed Gud – indstiftede samfundsorden var truet.

Kortet viser de danske købstæder og sønderjyske ”flækker” omkring 1660 med angivelse af to-miles-grænsen i deres opland. De to mil svarede til ca. 15 kilometer – den afstand, man traditionelt regnede for smertegrænsen for en bondes ud- og hjemrejse samme dag. Skive købstad ses i det sydøstligste hjørne af halvøen Salling, der stikker op i Limfjorden med Mors mod vest og Himmerland mod øst. Selv om store dele af Salling lå uden for to-miles-grænsen, havde Skive siden 1759 haft særlig ret til handelen i hele Salling. Udsnit, gengivet efter Lorenzen 1955, s.13.

”Alt i mange Aar,” fortsatte købmændene, ”have vi følt hvad det skader denne lille Kjøbstad og vor Næringsvei, at Landmanden agerer Kjøbmand.” Den ulovlige handel var altså et gammelt problem, og de henviste til, at de i 1823 – syv år tidligere – havde lagt sag an mod en lang række illegalt handlende. Sagerne var endt med forlig og et løfte fra de anmeldte bønder om aldrig mere at drive handel:

Kun kort sporede vi Virkningen heraf, thi de glemte deres Løfter og indgangne Forpligtelser og begyndte derpaa med forøget Kraft at udvide deres Handel til saadanne Varer, som i Kjøbstaden, men ei paa Landet, maa udsælges, lode i deres Huse indrette Pakhuse til Vareoplæg, ligesom de og, uden for samme, opstillede Tømmer og andre grove Varesorter.

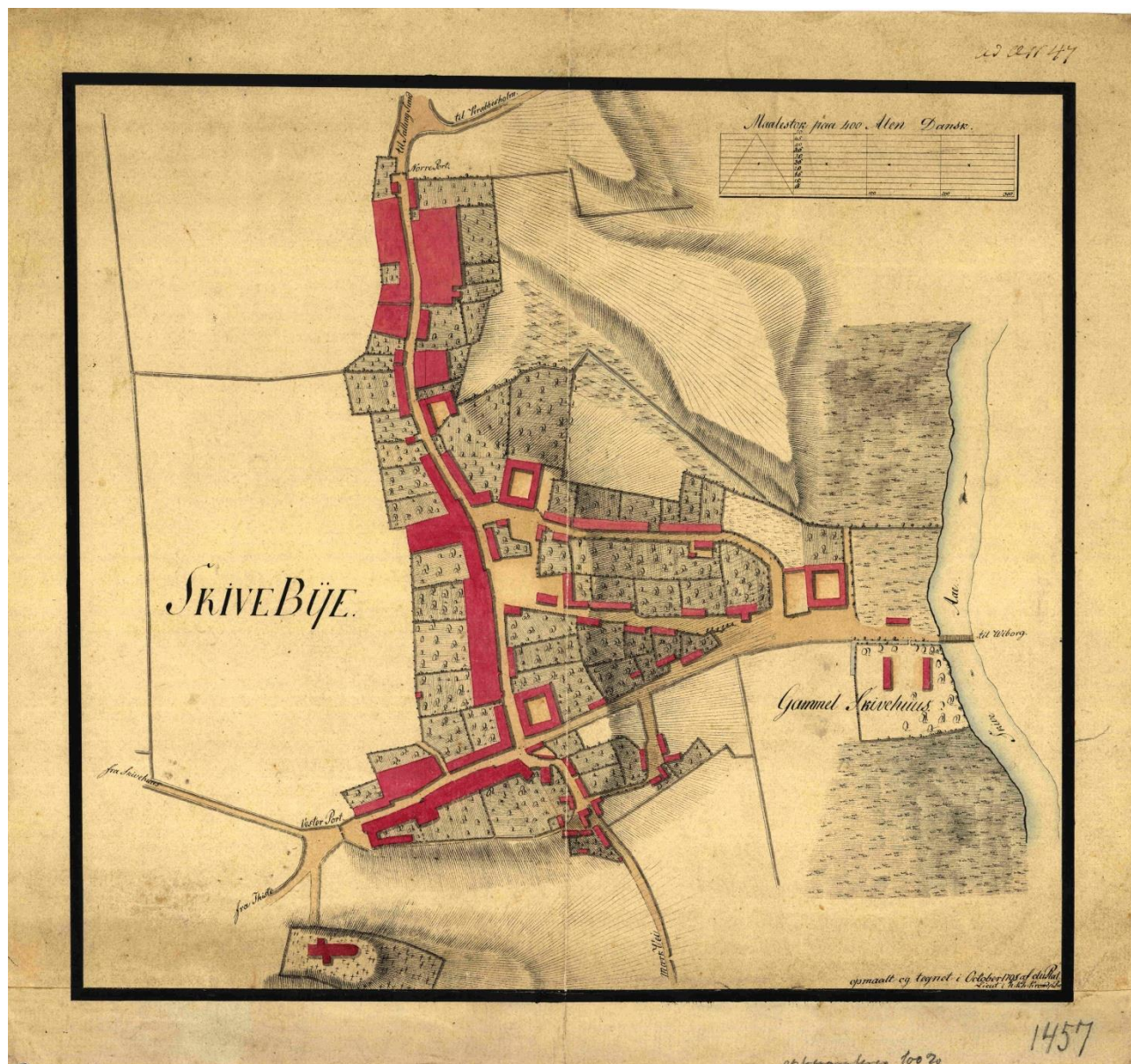
Købmændene refererede herefter til tre sager, der verserede i retsvæsenet, og som indtil videre havde ført til hel eller delvis frifindelse af de anklagede, hvilket ”har foranlediget, at Landprangerne nu, mere frit end tilforn, skader os med deres ulovlige Handel og Vareoplæg, da de endog nære den Tanke, at Kjøbmanden Intet kan gjøre dem derfor.” Klagerne påpegede altså ikke blot, at den illegale handel havde antaget et omfang, som skadede den lovlige købmandshandel i Skive alvorligt, men også, at den blev fortsat i en udvidet form på trods af afgivne løfter og lodrette forbud. Dermed blev konflikten mellem hovedaktørerne tydeliggjort: Den ulovlige handel havde direkte økonomiske konsekvenser for den lille købstads købmænd (de forurettede), hvorimod de handlende bønder (foruretterne) var samvittighedsløse, frække og grådige forbrydere.

Skulle man i centraladministrationen tro, at sagen handlede om rige købmænd, der ville knægte fattige bønder, gjorde købmændene i deres klageskrivelse deres bedste for at gøre op med den opfattelse: ”Byen tæller 22: Kjøbmænd, af hvilke nogle ere aldeles forarmede, Andre saa godt som ude af Næringsvei, og atter Andre tragter efter at needlægge Handelen for at etablere dem paa Landet, hvor Udgivterne ere mindre trykkende end her i Staden.” Klagerne fremstillede altså sig selv som en svag gruppe, der blev udsat for ikke blot ulovlig, men også unfair konkurrence, fordi deres omkostninger ved at drive forretning i byen var højere, end de ville have været, hvis de boede på landet.

Samtidig, skriver købmændene, var det uhyre vanskeligt at retsforfølge de ulovligt handlende. Det bundede ikke mindst i vanskeligheden ved at skaffe vidner til at bevise ulovlighederne, ”thi Landprangerne ere saa oplyste i at drive deres Uvæsen, at de aldrig afslutter Handel eller udleverer Varer, naar der er andre tilstæde end Kjøberne alene.” Samtidig havde landprangerne også ”i den senere Tid” sørget for, at køberne ”ere blevne oplyste om at exipere imod at afhøres som Vidner.” Landprangerne sørgede altså ikke blot for, at der var så få vidner som overhovedet muligt, de var også begyndt at informere køberne om, at de kunne modsætte sig at vidne i retten. Det var altså vanskeligt at føre sager mod de ulovligt handlende – ganske enkelt fordi de var gode til at skjule deres foretagender og alliere sig med eventuelle vidner. ”Rettens Vei er meget kostbar,” fortsatte købmændene, og af de seneste sager ”har vi lært, at Penge udgives, men Intet opnaaes til at faae den nævnte Handelsaand neddyssed eller afskaffet.” Det var med andre ord ikke blot frugtesløst at sagsøge landprangerne, det kostede også mange ressourcer – og disse ressourcer var jo i forvejen knappe.

Et andet problem i forhold til at få den illegale handel ”neddyssed” var, påpegede købmændene, at det kunne være svært at råbe myndighederne op:

Heller ikke bliver det klart for os, at General Toldkammeret saasart der hos en Kjøbmand forefindes nok saa ubetydeligt af stempelpligtige Varer, hvorpaa der mangler Legitimation, strax confisqverer det Anholdte, men derimod [...] hvor [...] en Landpranger uden Passeerseddel er i Besiddelse af saa mange Varer, blant hvilke endog contrabande Varer, er den gandske uvirksom.

Skive by, opmålt og tegnet i 1798 af løjtnant du Plat. Som det fremgår af kortet, var Skive en ganske lille købstad, hvis huse maksimalt kunne siges at fordele sig på fire forskellige gader. Ved folketællingen i 1801 boede der 519 mennesker i byen, et tal, der i 1850 var steget til 1254. Til sammenligning boede der i landsognet Selde (som vi skal høre mere om her i artiklen) henholdsvis 395 og 491 mennesker i 1801 og 1850. Foto: Rigsarkivet.

Det er lidt uklart, om de her egentlig klagede over de lokale myndigheder, eller om de faktisk mente Generaltoldkammeret, der var den centrale myndighed på området, og som havde det sidste ord at skulle have sagt i toldsager. Som vi senere i artiklen skal se, var det imidlertid bestemt ikke uden grund, hvis købmændenes klage rent faktisk gik på de lokale toldmyndigheder. Under alle omstændigheder fornemmer man en klar frustration i klagen over, at myndighederne ikke tog den ulovlige handel på landet alvorligt, og denne frustration fremgik endnu tydeligere af et andet afsnit i klagen, hvor købmændene gav afstanden til hovedstaden en del af skylden for de nærmest lovløse tilstande:

I Sjælland maa man derimod komme hvor man vil, saa hverken hører eller seer man Landprang at øves, ei heller os bekjendt i Fyen, og for Kjøbstad- samt Landmanden i Jylland gielder dog den samme Bestemmelse som paa hine Steder, uden at Sidste kan undertrykke Første fordi de boe længere fra Tronen end Beboerne fra hine Provindzer.

På denne måde fik Skive-købmændene også introduceret en centrum/periferi-vinkel i deres klage, som fremstillede dem selv som endnu mere udsatte for urimeligheder – alene på grund af deres geografiske hjemsted langt fra lovgivningsmagten.

Købmændenes klage var et partsindlæg. De havde en klar interesse i at skabe et narrativ, der fik centrale instanser til at skride ind og beskytte deres privilegier og deres levebrød. Derfor er samtlige argumenter i klagen naturligvis udformet med henblik på at styrke dette narrativ. Ikke desto mindre præsenterer klagen – foruden den grundlæggende konflikt – også flere af de elementer, der er nødvendige for forståelsen af, hvorfor en sort økonomi fik lov at eksistere ved siden af den regulerede, økonomiske samfundsorden. For at komme nærmere et svar på dette spørgsmål, vil jeg i artiklen på den ene side undersøge lovgivningen om ulovlig handel på landet og på den anden side gennemgå nogle konkrete eksempler på retsforfølgelsen af den illegale handel på landet. De konkrete eksempler skal tjene som udgangspunkt for en analyse af de involverede aktører – landprangeren, hans kunder, hans leverandører, embedsmændene og købstadskøbmændene – og deres motiver til at håndtere den ulovlige handel, som de gjorde.

Men inden disse to hovedafsnit om lovgivningen og aktørerne skal den samfundsmæssige kontekst, som den ulovlige handel foregik i, præsenteres. Derfor handler det første afsnit om mulighederne for vareforsyning på landet under enevælden, mens det næste indeholder en vurdering af, hvor udbredt den illegale handel med købmandsvarer på landet egentlig var.

Vareforsyningen på landet under enevælden

Siden Middelalderen havde købstædernes købmænd haft monopol på at handle med købmandsvarer, ligesom bønderne skulle sælge deres overskudsproduktion på købstadens torvemarked.² Denne ordning fremgik af Danske Lov fra 1683³ og af særlige privilegiebreve, der var udstedt til de enkelte købstæder. De overordnede bestemmelser blev samlet og præciseret i forordningen af 25. august 1741 ”Om Land- og Forprang,” som var den centrale lovtekst i forhold til emnet – den ulovlige handel på landet – i den periode, som denne artikel handler om. I forordningen fra 1741 fik de to centrale udtryk om denne handel deres faste juridiske definition:⁴

Land-Prang er, naar nogen paa Landet boende [...] paa Landet sælger [...] de Vahre, som allene i Kiøbstæderne maae sælges, og derfra af Land-Manden skulle søges og afhentes.

Forprang [...] er, naar nogen enten Borger eller Landboe [...] paa Landet hos Landmanden [...] opkøber Korn, Qvæg eller andre Vahre, som til Axeltorvene i Kiøbstæderne burde indføres [...] for dermed at drive Handel og søge Profit.

Landprang var altså groft sagt, når en landbo købte købmandsvarer i byen og solgte dem videre til andre landboer, mens forprang handlede om ulovlige opkøb af landbrugsprodukter direkte hos bonden, som jo selv skulle have bragt dem til markederne i købstaden og solgt dem der. Disse to forbrydelser gik ofte hånd i hånd. Forprangeren, der opkøbte bøndernes produkter i større partier og solgte dem videre til købstadskøbmænd, har med fordel ved samme lejlighed kunnet forsyne bønderne med købmandsvarer fra byen – og dermed slå to fluer med et smæk. Selv om begreberne

forprang og landprang i den virkelige verden blev brugt i flæng om ulovlig handel på landet,⁵ er den præcise definition vigtig i forhold til denne artikel, hvor det er *landprang*, der er i fokus.

Straffen for ulovlig handel skulle først og fremmest ramme forbryderen på pengepungen. Hvis en for- eller landpranger blev dømt, bestemte forordningen fra 1741, at han skulle have sine varer konfiskeret, betale sagens omkostninger og ”straffes med anseelig Penge-Mulct, efter Sagens Vigtighed og Forseelsens Beskaffenhed.”

Fra den almindelige landbobefolknings side kunne købstædernes handelsmonopol vanskeligt ses som andet end en uvelkommen og ufleksibel regulering af deres indkøbsmuligheder. Dårlige transportforhold kunne – alt efter geografisk hjemsted – betyde, at det var forbundet med betydeligt besvær for den enkelte bonde at komme ind til den nærmeste købstad for at handle, ligesom knapheden i den enkeltes økonomi ofte heller ikke tillod storindkøb, når turen endelig blev taget. Privilegiesystemet åbnede derfor op for et mere eller mindre sort marked, hvor der blev tænkt i alternative metoder til at håndtere vareforsyningen på landet.

I 1735 blev landets købstæder og amtmænd bedt om at svare på en række spørgsmål om købstædernes økonomiske tilstand. Besvarelserne findes bevaret fra næsten alle danske købstæder, og i forbindelse med en artikel fra 2008 om købstædernes økonomiske rolle for oplandet 1600-1850 har historiker Søren Bitsch Christensen gennemgået for at se, hvad de fortæller om den illegale handel på landet i 1735. På den baggrund når han frem til, at denne handel blev bedrevet på tre forskellige måder: (1) omrejsende kræmmere, der solgte direkte ved døren, (2) lokale bønder, der solgte eller videresolgte varer, og (3) konkurrerende økonomiske ”centre” som herregårde, præstegårde og kroer.⁶ Her i artiklen ligger fokus på den type illegal handel, som i Christensens kategorisering har fået nummer (2) – de lokale bønders salg til deres standsfæller i området.

Denne form for ulovlig handel nævnes til gengæld nærmest ikke i etnologen Margit Baad Pedersens bog *Købmand og høker på landet* fra 1983. Her definerer hun de tre primære distributionskanaler for vareforsyningen på landet under enevælden: (1) købstadskøbmanden, (2) markederne og endelig (3) de omvandrende kræmmere, hvis virksomhed hun beskriver som ”meget udbredt.” De to første kanaler var de lovlige, mens den tredje var ulovlig. Om den skriver Pedersen, at den ”illegale landhandel florerede i lidt større stil i Midt- og Vestjylland, hvor der de fleste steder var langt til en købstad,” men hun påpeger samtidig: ”Denne handel blev f.eks. i Viborg amt varetaget af husekræmmerne, der aftog bøndernes bindetøj dels mod rede penge, dels mod varer, herunder urtekramvarer. Også de mange opkøbere fra købstædernes købmænd, der rejste rundt og købte korn, førte varer med sig, som de solgte til bønderne.”⁷ Pedersen lægger altså – også for det midt- og vestjyske områdes vedkommende – vægt på kræmmernes mobilitet: De var omrejsende folk, der kom ud til bønderne og solgte deres varer. De fastboende handlende nævnes ikke som en variant af den ulovlige handel.

Dette understreges også af Pedersens formuleringer om de høkere og landkøbmænd, som etablerede sig med lovlige forretninger på landet efter næringsfrihedslovgivningen i midten af 1800-tallet⁸ – og som er de egentlige genstande for Pedersens bog: ”De tidlige butikshandlende på landet udgør en helt ny erhvervsgruppe, og det syntes på forhånd givet, at denne gruppe måtte få en central rolle i de forandringer, der foregik i bondesamfundet. Men hvem var disse nye vareformidlere, købmændene og høkerne?”⁹ Pedersen betegner således de lovlige høkere og landkøbmænd som ”en ny erhvervsgruppe” og som ”nye vareformidlere”. Med disse betegnelser får Pedersen givet læseren det indtryk, at det var et helt nyt fænomen, opstået med næringsfrihedslovgivningen, når fastboende landboer forhandlede købmandsvarer i deres eget lokalområde.

Denne artikel vil vise, at dette bestemt ikke kan siges at have været et nyt fænomen – selv om det naturligvis var nyt, at det i 1862 blev lovliggjort. Søren Bitsch Christensens identificering af forskellige kategorier af ulovligt handlende på landet i 1735 ser med andre ord ud til at være mere

dækkende end Pedersens, også for første halvdel af 1800-tallet, og også selv om Christensens primære interesse er at beskrive byernes rolle i det økonomiske system.

Udbredelsen af landprang

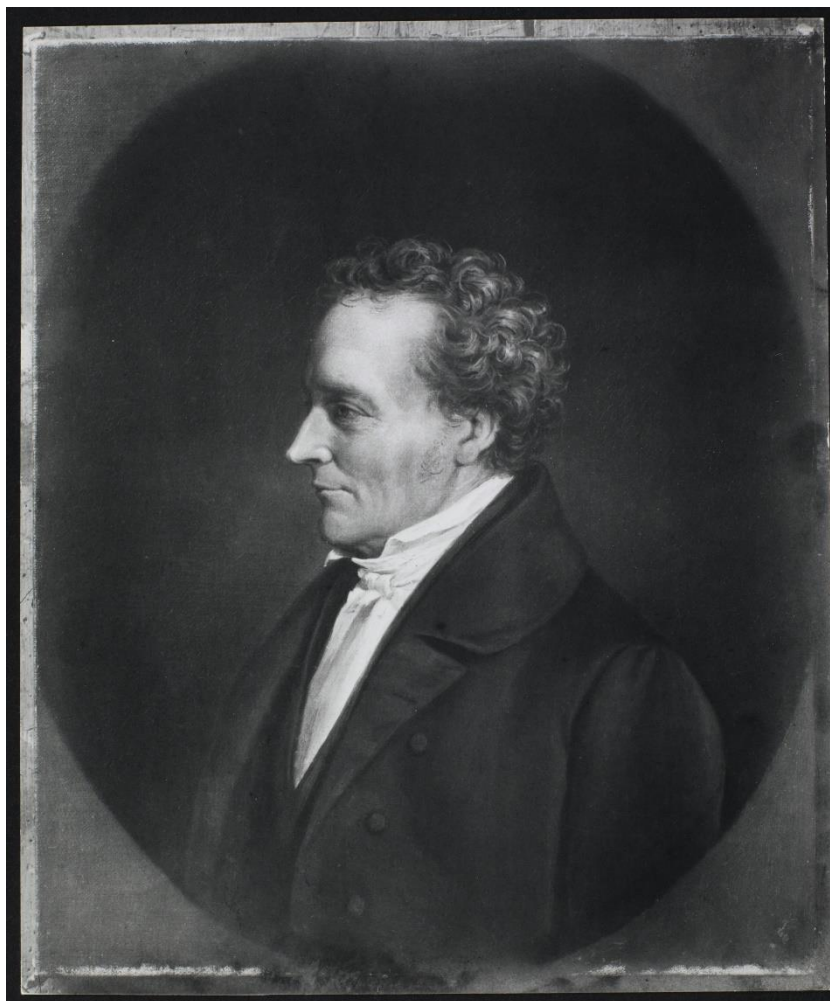
Som nævnt ovenfor finder Søren Bitsch Christensen ulovlig handel med købmandsvarer nævnt i købstædernes indberetninger fra 1735. Handelen antog forskellige regionale former, men den kendtes altså allerede små 100 år før Skive-købmændenes klage til Danske Kancelli. Og hvad mere er, så var den et problem, som Christensen ser nævnt i næsten alle købstæders indberetninger.¹⁰ Den illegale handel på landet var med andre ord på dette tidspunkt et udbredt fænomen. Dette fremgår også, omend mere indirekte, af den tidligere omtalte forordning fra 1741 ”Om Land- og Forprang”. Her står, at Kongen valgte at udstede forordningen, fordi ”Vi u-gierne have fornømt, hvorledes Kiøbstæderne i Vort Rige Danmark meget skal finde sig fornærmede i deres lovlige Handel og Næring [...] ved det, at den [...] strængelig forbudne Land- og Forprang skal, udi lang Tiid, have gaaet i Svang, og saaledes taget overhaand, at nu omsider mange fast ikke engang viide, hvorviidt saadant er forbudet.”¹¹ Hvis disse udtalelser står til troende, var der altså på dette tidspunkt en temmelig udbredt sort økonomi på landet – så udbredt, at aktørerne oven i købet kunne være i tvivl om, hvorvidt de overhovedet foretog sig noget ulovligt.

Kronologisk kan eksistensen af de ulovligt handlende bønder følges endnu længere tilbage. Etnologen Johannes Møllgaard påviser således eksistensen af handelsbønder som en slags lokal økonomisk elite med egen livsform allerede omkring 1690. Møllgaard arbejder – som jeg – med Salling som konkret geografisk kontekst, og kildematerialet til hans undersøgelse er primært den lokale tingbog 1688-1692.¹² Han inddeler handelsbønderne i to kategorier, nemlig ”prangere” og ”kræmmere”. De første handlede med heste og kvæg, mens de sidste handlede med købmandsvarer og dermed i princippet udfyldte samme funktion i lokalsamfundet som de landprangere, der er i centrum for denne artikel. Den ulovlige handel og den sorte økonomi, som ses på landet i første halvdel af 1800-tallet, havde altså rødder langt tilbage – men det er selvfølgelig svært (og uden for denne artikels fokus) at vurdere, om handelens omfang ændrede sig over tid.

Af Christensens gennemgang af 1735-indberetningerne fremgår det som nævnt, at næsten alle købstæder i landet klagede over den ulovlige handel, men han konstaterer også, at handelen antog forskellige regionale former. På Sjælland foregik der, ud fra indberetningerne at dømme, en livlig handel på landet med udgangspunkt i varer til og fra det store københavnske marked. Men også i et bælte hen over det sydlige Danmark – fra Ribe over Fyn til Lolland-Falster – var købstæderne stærkt udfordrede: Her stod de lokale bønder selv for handelen i den jyske del, mens de sydvendte øer generelt blev betjent af udefrakommende, ikke mindst skippere fra Ærø. I det nordvestlige Jylland, skriver Christensen, var det til gengæld især kystskippere, der opererede, mens midt- og østjyderne primært handlede med omrejsende kræmmere.¹³

Da Skive-købmændene i 1830 klagede over den ulovlige handel, beskrev de som nævnt fænomenet som udpræget jysk. Det kan de have skrevet i et forsøg på at få ekstra opmærksomhed omkring deres klage, men det er også en mulighed, at situationen var ændret i løbet af de små 100 år, der var gået siden købstædernes indberetninger fra 1735. Det er svært at sige noget præcist om, da der ikke findes nogen samlet opgørelse af antallet af retssager mod land- og/eller forprangere. Det kunne ellers være interessant at se, hvordan denne type sager fordelte sig kronologisk og geografisk – selv om en optælling naturligvis ville lide af den svaghed, at et vellykket prangeri-foretagende netop karakteriseres ved ikke at blive opdaget og retsforfulgt. Vi skal dog senere i artiklen se, at man sagtens kunne have succes som landpranger, *selv om* man blev opdaget og retsforfulgt. For at undersøge landprangs udbredelse i første halvdel af 1800-tallet må vi derfor vende os mod andre typer af kilder end statistikker over retssager.

Landøkonomen Gregers Begtrup (1769-1841) var ansat som professor i landøkonomi ved Københavns Universitet. Hans hovedværk er "Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark", der udkom i årene 1803-1812, og som grundigt gennemgik hvert enkelt amt i Danmark ud fra et landbrugsøkonomisk synspunkt. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

I årene 1803 til 1812 indsamlede landøkonomen Gregers Begtrup en lang række oplysninger, som han siden udgav i amtsopdelte beskrivelser af "Agerdyrkningens Tilstand i Danmark". Bare gennemgangen af de nørrejske amter – det vil sige amterne nord for Kongeåen – fylder tre tykke bind, i alt knap 1.600 sider. Det er imidlertid ikke meget, der står om prangeri (forstået som for- og landprang) i Begtrups amtsbeskrivelser. Øst for Lillebælt nævnes det ikke, og vest for Lillebælt nævnes det kun i bindene om Ringkøbing og Viborg amter.

For Ringkøbing amts vedkommende nævnte Begtrup særligt tre "Industriegreene", som landbobefolkningen benyttede sig af ud over hovederhvervet i jordbruget: for det første strømpebinding, for det andet fiskeri og som den "tredje Industriegreen [...] al Slags Prangerie og Landprang, hvoraf der leve nogle i hvert Sogn, eller have det som en Binæring." Prangerne fandtes altså ifølge Begtrup i alle sogne i Ringkøbing amt, og der var mange forskellige slags: "Nogle opkjøbe Stude og Køer, som de føre til Herregaardene i Sjælland, andre opkjøbe og udføre uldne Vare, atter andre opkjøbe alle Slags Skind, Smør, Fjær m.v., andre ernære sig med Udsalg af Bondens Fornødenheder: Tobak, Jern, Kaffe, m.v."¹⁴ Særligt hvad angår den sidste type, er vi klart ovre i kategorien med den ulovlige landprang, hvor der blev handlet med købmandsvarer på landet. Den mest indgående beskrivelse af prangeriet findes imidlertid i Begtrups beskrivelse af Salling i Viborg amt. Efter at have beskrevet sallingboernes systematiserede (og fuldt lovlige) prangeri med heste, stude og køer ("Paa den Maade er næsten hver Bonde Pranger") fortsatte Begtrup:¹⁵

Der gives ogsaa Prangere, som for Kjøbmændene i Aalborg opkjøbe Smør, Korn, Lærreder, Uld m.v. for flere tusende Rigsdaler, og som igjen afsætte til Landmanden hans Fornødenheder af Jern, Hamp, Hør, Tobak m.v. Saaledes har i et Aar en Pranger indkjøbt Lærreder for 3000, og Smør for 7000 Rdlr. Man regner i de fleste Sogne to til fire Prangere efter Sognets Størrelse, hvoraf den største Mængde boe midt i Landet [dvs. midt i Salling]. Den Næringsvei benyttes baade af Gaardmænd som Huusmænd, og enkelte samle stor Formue derved, og have en stor Omsætning. At det Prangerie drives her videre end i de øvrige Egne af Jylland, er fordi at Landets eneste Kjøbstæd Skive er alt for uformuende til at opkjøbe Landets Produkter.

Begtrup nævnte således for Sallings vedkommende både forprang (opkøbene af landbrugsprodukter) og landprang (salg af bondens "Fornødenheder") – og af denne type prangere boede i Salling mellem to og fire i hvert sogn. Det er mange, når man tager i betragtning, at prangeriet stort set ikke blev nævnt i resten af landet, og Begtrup skriver da også, at prangeriet var særligt udbredt her som følge af købstaden Skives økonomiske svaghed.

At dømme efter Begtrups gennemgang af forholdene fra det første årti af 1800-tallet, var der altså særligt mange land- og forprangere i Salling, der nærmest virker som landets førende egn, hvad den aktivitet angår. Det resultat når Møllgaard da også frem til i sin tidligere nævnte artikel om handelsbønder i Salling. Her konkluderer han på baggrund af en gennemgang af Begtrups værk og sit kendskab til antallet af handelsbønder i Salling omkring år 1700: "Handelsbønder trivedes kort sagt især i Vestjylland, og Salling udmærker sig ved at have særlig mange handelsbønder."¹⁶

Inddrager man derimod de amtsbeskrivelser, som Landhusholdningsselskabet¹⁷ fik udgivet i perioden 1826-1844,¹⁸ får man imidlertid ikke helt samme billede. Her var udgivelserne ganske vist knap så ensartede, da hvert amtsbind havde sin egen forfatter, men bindene var dog delt op i de samme 29 kapitler, hvor prangeriet – hvis det omtales – normalt blev behandlet i kapitel 16, der handlede om landprodukternes afsætning. Det var Steen Steensen Blicher, der i 1839 skrev om Viborg amt, som også omfattede Salling. I modsætning til Begtrup nævnte han ikke prangeriet med et ord (hvorimod husekræmmerne i de sydligere dele af Viborg amt omtales indgående¹⁹). Det skyldes formentlig, at Blicher enten ikke har været opmærksom på eller interesseret i fænomenet.

Til gengæld omtales prangeriet forholdsvis fyldigt i andre af amtsbindene.

Landvæsenskommissær Dalgas skrev således i 1830 om Ribe amt blandt andet:

En, formedelst Mængden af Deeltagere, meget betydelig Handel er den, som føres af de saakaldte Landprangere. I hvert Sogn er der nemlig gjerne een eller to Familiefædre, som gjøre sig en Fortjeneste af at afkjøbe Landmanden hans Frembringelser, og forsyne ham igjen med nogle af hans vigtigste Fornødenheder.

Dalgas vurderede altså denne kombination af for- og landprang som en vigtig og ikke mindst meget udbredt næringsvej i Ribe amt – "skjøndt uden for Lovens Act".²⁰

Fra Thisted amt meldte provst C. Djørup i 1842, at landprang "drives saa stærkt i dette Amt, [...] at Savnet af gode Torve saa meget mindre føles". Djørup beskriver landprangeriet som en lettelse for især "den, der Intet har at kjøre med, og Bonden behøver ei at løbe til Kjøbstad efter ethvert ¼ Pd. Kaffe." Han mente dog overordnet set ikke, at handelslivet fik meget glæde af denne indretning, for prangerne bidrog ikke med andet end transporten, "og Landmanden maa gjerne dyrt betale denne Nemhed."²¹ Tilsvarende nævnte amtsforvalter Brinck-Seidelin fra Hjørring amt i 1828 "Landprang og Forprang" som næringsveje dér, og skrev beklagende, at så længe "de ere forbudne, maatte man meget ønske, at et aarvaagent Opsyn gjorde det umueligt at drive dem." Amtsforvalteren var dog ikke blind for prangeriets fordele: "Landprang er i øvrigt til Fordeel for Bonden, som kan faae hvad han behøver uden tidspildende Reise til Kjøbstaden, og ei til Skade for Kjøbstæderne, naar Varene der kjøbes".²² Det ulovlige prangeri var med andre ord også i disse

nordvestlige amter temmelig almindeligt forekommende, og forfatterne til amtbeskrivelserne var ikke helt utilbøjelige til at påpege de fordele, prangeriet gav – selv om de selvfølgelig måtte tage en vis officiel afstand fra ulovlighederne.

Denne evne til at se sagen fra begge sider fremgår endnu tydeligere af J. C. Halds beskrivelse af Ringkøbing amt fra 1833. Han angav, at bønderne solgte deres produkter ”til de saakaldte Landkræmmere, hos hvilke de igjen kunne erholde saadanne Vare, som de have Brug for” – altså endnu en understregning af den synergiske sammenhæng mellem for- og landprang. Han fortsatte: ”Denne Slags Handel er til liden Baade [fordel] for Kjøbstæderne; men Hensyn paa de locale Forhold og paa Landboens Tarv fordrer udentvivl, at den ikke aldeles nedtrykkes.”²³ Det var ikke mindst de lange afstande til nærmeste købstad i nogle dele af amtet, der ansporede Hald til at mene, at man måtte se igennem fingre med i det mindste en del af den ulovlige handel på landet – selv om den altså ikke ligefrem gavnede købstæderne. Afstanden til nærmeste købstad optræder også i andre jyske amtsbeskrivelser som en væsentlig årsag til, at den ulovlige handel var forståelig – skønt måske ikke ligefrem acceptabel: J. C. Hald skrev også bindet om Randers amt, og her foreslog han, at der i det mindste kunne gives privilegier til nogle enkelte handlende ved nogle forskellige, praktisk beliggende ladepladser, da ”dette muligen [vilde] bidrage til at lette Afsætningen af Bondens Producter, med hvilke han maa tye til de monopoliserede Kjøbmænd i Byerne.” Man forstår, at det ikke er optimalt for bonden at måtte ”ty” til de ”monopoliserede” købstadskøbmænd. Hald omtaler også her ulovlig handel med købmandsvarer: På et af de omtalte ladesteder befinder der sig ind imellem skippere, der på vegne af sjællandske slagtere her indskiber lam, ”og det feiler neppe, at denne Egns Bønder benytte sig af Leiligheden til at omtuske Proviant til Skipperne imod andre Varer.”²⁴

Tydeligst beskriver nok landvæsenskommissær Dalgas (der ovenfor også er omtalt som forfatter til bindet om Ribe amt) problemerne med de lange rejser i det bind, han skrev om Vejle amt. I den østlige del af amtet er det ikke et problem for bønderne at komme ind til købstæderne, fordi de ligger så tæt. Anderledes ser det ud i amtets vestlige dele²⁵

Men komme vi til Vester-egnen, hvor ere de Torve, Bonden skal tye til, de Steder, hvor han skal afsætte sine Producter? At kjøre 5 til 6 ja 7 Mile, for det meste ad besværlige Veie, være to til tre Dage hjemme fra, slide paa Vogn og Heste o. s. v., alt for at modtage 2 Rbd. for en Tønne Rug, er dog vist at sætte Taalmodigheden haardt paa Prøve.

Den byhistoriske forskning har – til sammenligning – traditionelt arbejdet med en smertegrænse på omtrent to mil (15 km.) for, hvor langt en bonde kunne nå at rejse ud og hjem på samme dag.²⁶ I de egne, hvor der var langt til købstæderne, var Dalgas altså så absolut på bøndernes side i forhold til ønsket om at få lempet på de rigide regler om, hvad man måtte på landet, og hvad man måtte i byen. Dalgas lagde ikke skjul på, at den lokale befolkning allerede selv for længst havde valgt at se stort på forbuddene, og han havde et meget konkret forslag til, hvordan man kunne fremme kornavlens i en egn, hvor det var svært at komme af med kornet:²⁷

Man give dem Tilladelse til at anlægge Brænderier, og større Velgjerning vil neppe kunne vises denne Egn. Nødvendighed, Billighed, Localomstændigheder, alt taler for denne Tilladelse, uden hvilken der aldrig kan være Opmuntring, i saa langt fraliggende og saa maadelige Egne, til at dyrke Jorden, og uden hvilken vore Heder følgelig aldrig ville blive befolkede og opdyrkede!! Blev der ikke alt brændt saa meget i Smug, og vidste man ikke at skaffe sig ufortoldede Varer fra Vestkysten af Landet, vilde det, med de Tider vi nu leve i, alt længe have været forbi med Vesteregnet.

Det korn, der dyrkedes i de øde egne, burde altså kunne bruges til at brænde – lettere omsætteligt, forstår man – brændevin, og det var en tilladelse, som den lokale befolkning i vid udstrækning

allerede gav sig selv, ligesom den skaffede sig købmandsvarer via illegalt handlende ved Vestkysten. Simpelt hen, ifølge landvæsenskommissæren, for at kunne overleve ude i de tyndt befolkede egne.

Den ulovlige handel omtales primært i de vestlige og nordvestlige dele af Jylland i disse amtsbeskrivelser. Den omtales derimod ikke i beskrivelserne af Aalborg, Aarhus, Skanderborg og altså – pudsigt nok – Viborg amter, ligesom den heller ikke omtales i den østlige del af Vejle amt. Også i amtsbeskrivelserne fra amterne øst for Lillebælt er omtalen af ulovlig handel med købmandsvarer eller landprang stort set fraværende.²⁸ Der er altså et ret tydeligt sammenfald mellem den ulovlige handel og så de egne af landet, hvor der var (er) forholdsvis langt mellem købstæderne. Og det er også i beskrivelserne af disse vestlige amter, forfatterne forsøger at forklare læserne, hvorfor landbobefolkningen dyrkede den sorte økonomi, uanset hvor ulovlig den måtte se ud fra lovgivernes side: Det var simpelt hen et spørgsmål om at gøre vareforsyningen – og afsætningen af egne produkter – så fleksibel, at den ikke trak urimeligt mange ressourcer ud af husholdningen.

Den vanskelige sag

Den ulovlige handel med købmandsvarer ser altså ud til i hvert fald at have været et (vest)jysk fænomen, og de fleste samtidige observatører kædede landprang og forprang sammen som to synergiske aktiviteter, der støttede hinanden – hvorfor ikke have noget med at sælge, når man tog rundt for at opkøbe? Samtidig er observatørerne også nogenlunde enige om, at der lokalt kun blev gjort en ret lunken indsats for at retsforfølge denne type af kriminelle aktiviteter.

Denne lunkenhed faldt ind imellem købstædernes handlende for brystet. Vi så tidligere, at Skive-købmændene i 1830 klagede til Danske Kancelli, hvis præsident – gehejmestatsminister Poul Christian von Stemann – i det konkrete tilfælde konkluderede, ”at Politivirigheden i den Henseende ikke viser nogen sær Activitet.”²⁹ Der blev altså også fra centralt hold rejst tvivl om det lokale politis iver for at retsforfølge prangerne. I dette afsnit skal vi se nærmere på fire sager mod en landpranger fra Skive-området og undersøge, hvordan sagerne opstod, hvordan de blev behandlet, og hvordan de blev afgjort i retsvæsenets forskellige instanser. Formålet er at anskueliggøre, hvorfor retshåndhævelsen i forhold til landprang faktisk var vanskelig at gennemføre.

De fire sager blev alle ført mod en af de landprangere, som Skive-købmændene i 1830 fortalte, at de syv år tidligere – i 1823 – havde indgået forlig med. Det drejer sig om Jens Hansen (1802-1851) fra Selde sogn, som altså over to årtier var i myndighedernes søgelys for landprang intet mindre end fire gange: i 1823, 1828, 1834 og 1843. Det er strengt taget ikke juridisk korrekt at kalde Jens Hansen for ”landpranger”: Han blev aldrig dømt for denne illegale aktivitet. Når jeg alligevel konsekvent i artiklen kalder ham for landpranger, skyldes det, at indholdet af sagernes dokumenter efter min mening ikke efterlader nogen egentlig tvivl om, at Jens Hansen drev ulovlig landprang – også selv om samtidens retssystem ikke fandt det tilstrækkelig bevist til at dømme ham.

Eftertiden huskede da også Jens Hansen for hans lyssky handelsvirksomhed. Da folkemindesamleren Evald Tang Kristensen engang hen mod slutningen af 1800-tallet var på besøg på Jebjerg højskole i Salling, fortalte en elev ham denne historie:³⁰

Henne i Flovtrup i Selde sogn boede for godt 30 år siden en kjøbmand, der hed Jens Hansen. Han var et forfærdeligt menneske til at snyde folk både med vægt og varer, og hans brændevinstønder fyldte han med vand, når de var halvtomme. Hans datter var gift, inden han døde, og hendes mand fik da gården. En dag de begge to lå og lugede på broen [gårdspladsen], kom konen sådan til at se ind imellem hendes mands arme og hen på møddingen, og da kunde hun se hendes fader stå der henne i hans knæbukser og sølvknappede vest og med rød spidslue på, ligesom de havde set ham, den gang

han var levende. Hun bliver forskrækket og siger: ”Åha, der går min fader.” Han gik også med en bismær [en vægt] i hans hånd.

Genfærdet dukkede op flere gange, inden det lykkedes den lokale præst at mane det i jorden, hvorefter de nye folk på gården kunne leve i fred. Der er næppe nogen tvivl om, at det har været velkendt i lokalområdet, at Jens Hansen havde varer til salg, når han fik et sådant eftermæle – om det er rigtigt, at han snød kunderne, kan vi selvfølgelig ikke vide, men han var i hvert fald en hård modstander for Skive-købmændene og de lokale embedsfolk.

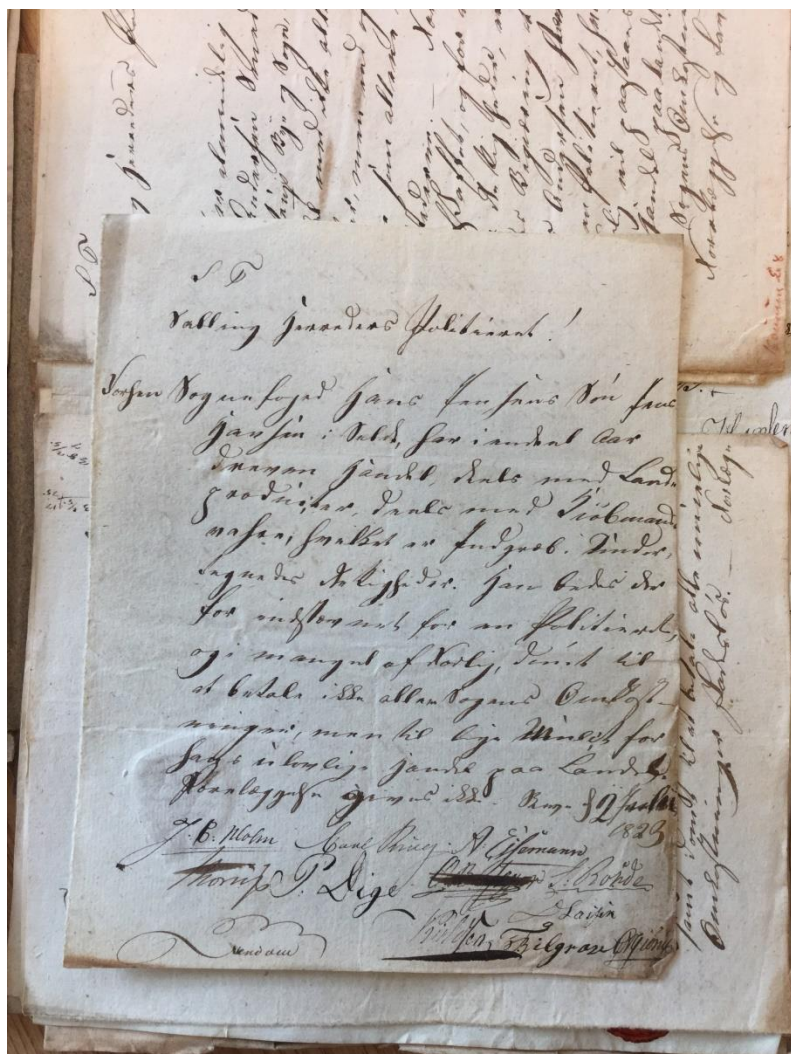
Når det er interessant at beskæftige sig med sagerne mod netop Jens Hansen, er det dels fordi de mange sager har efterladt en temmelig indgående dokumentation for hans aktiviteter, dels fordi to af sagerne nåede igennem alle tre retsinstanser – fra den lokale underret over landsretten og helt op til Højesteret – og dermed må siges at være gode indikatorer for, hvilke juridiske problemer der kunne være forbundet med at retsforfølge landprangere. Samtidig førte en af sagerne til en klage fra de lokale købmænd til centraladministrationen, hvilket affødte en del dokumentation for såvel købmændenes som de lokale og de centrale embedsmænds syn på landprang, både i det konkrete tilfælde og generelt.

Det var selvfølgelig ikke almindeligt, at landprangsager som Jens Hansens nåede frem til Højesteret og centraladministrationen. Skive-købmændenes klage fra 1830 til Danske Kancelli over ikke mindst Jens Hansens aktiviteter omtales således i Per Bojes bog fra 1977 om de danske provinskøbmænd som et af to eksempler på dette (den anden klage indkom i 1832 fra Ringkøbing). Her bruger han sagerne til at undersøge centraladministrationens holdning til landprang og konkluderer, at når centraladministrationen tilsyneladende udviste en noget større iver for at håndhæve forbuddet mod landprang end lokaladministrationen, skyldtes det et nationaløkonomisk ønske om at begrænse forbruget af importerede varer (de illegalt handlede købmandsvarer var ofte importerede) – mere end det var et udtryk for et egentligt ønske om at beskytte købstædernes handelsprivilegier.³¹ Dette er et eksempel på, at sagerne mod Jens Hansen kan fungere som en prisme til at belyse håndteringen af landprang fra mange forskellige sider – og også på forskellige administrative niveauer.

1823

I 1823 var Jens Hansen ikke ene om blive anmeldt for landprang i Salling. Dengang, fortalte Skive-købmændene i deres klage fra 1830, havde det været helt galt med det ulovlige prangeri. De havde derfor besluttet at indlede en juridisk klapjagt på Salling-prangerne: ”Der blev da i Aaret 1823 begyndt med at saggive alle dem der paa Landet gjorde os Indgrieb i vor Næringsvei, men og med dem alle afsluttet Forlig ved hvilket de erlagde en Mulct til vedkommende Kasse, ligesom de og forbandt dem til, aldrig mere at handle.”³² Denne aktion fra 1823 fremgår også af politiarkiverne fra Salling. I strafferegisteret fra Sallinglands herreder står, at 17 personer i 1823 blev tiltalt for landprang – et helt enestående tal, når man kigger på de efterfølgende årtier, hvor der samlet set kun optræder ganske få domme for den samme forbrydelse.³³ Til de 17 kom to, der også i 1823 blev anmeldt, men ikke tiltalt. 16 af sagerne endte med et forlig, hvor landprangeren gik med til at betale en bøde på en til fem rigsbankdaler sedler og lovede ikke fremover at bedrive ulovlig handel; en enkelt blev idømt en bøde på 40 rigsbankdaler sølv – og kun de to sidste slap altså for straf.³⁴

Jens Hansen fra Selde var den yngste af alle de tiltalte. Han var på dette tidspunkt kun 20 år gammel, men var ikke desto mindre ifølge købmændene allerede en forhærdet lovbrøder: ”Jens Hansen i Selde har i endeel Aar dreven Handel, deels med Landproducter, deels med Kiøbmandsvahre, hvilket er Indgrieb i Undertegnedes Rettigheder,”³⁵ skrev de i deres anmeldelse. Da Jens mødte i retten, knap to uger inden sin 21 års fødselsdag, indgik han et forlig med klagerne, som indebar, at han betalte en bøde på fem rigsbankdaler sedler og lovede fremover at afholde sig

Købmændenes anmeldelse af Jens Hansen i Selde fra 2. juli 1823. Nederst har Skive-købmændene hver især skrevet under: Holm, Ring, Essemann, Thorup, Dige, Rohde, Lassen, Kjeldsen, Bilgrav og Gjørup. Rigsarkivet: Sallinglands Herredsfoged, Sager til politiprotokoller (B43A-58), læg 1823.

fra ulovlig handel. Det blev også bestemt, at forliget skulle have samme virkning som en dom, ”hvis han oftere gjorde sig skyldig i ulovlig Handel”³⁶ – skulle der komme en ny sag, betød det altså, at han skulle anses som tidligere dømt for forbrydelsen. Dermed sluttede sagen (ligesom for de fleste andre anklagede), og Skive-købmændene, der havde sat det hele i gang med systematiske anmeldelser, må have været tilfredse. I hvert fald i første omgang.

Det var altså de skadelidte – købmændene fra den købstad, hvis handelsmonopol blev udfordret – som anmeldte lovovertrædelsen. De anmeldte prangere ser ud til at være blevet behørigt skræmte, siden de næsten alle indgik forlig og lovede at holde sig fra ulovlig handel i fremtiden. Omvendt var forligsbødernes størrelse ret beskeden (i hvert fald i sammenligning med den bøde, som en af dem blev idømt, velsagtens efter at have nægtet at indgå forlig), så de kan også have tænkt, at det var billigt sluppet efter mange års gode forretninger – og løfter kan jo brydes.

1828-1830

Når købmændene henvendte sig til Danske Kancelli i 1830, var det ikke mindst, fordi de var i gang med en ny retssag mod Jens Hansen og to andre af de landprangere, som der var indgået forlig med syv år tidligere.³⁷ Da købmændene skrev til Kancelliet, var sagen mod Jens Hansen i gang ved Højesteret.

Igen havde købmændene selv startet sagen med en anmeldelse til herredsfogeden, som dagen efter var gået i aktion: Han foretog sammen med konsumptionsforvalteren (altså den lokale toldembedsmand) og tre af de klagende købmænd en husundersøgelse hos de tre anmeldte sallingbønder. Alle steder optegnede man købmandsvarer, der forekom i så store mængder, at det blev formodet, at der blev drevet handel med dem. Sagen mod Jens Hansen blev i første omgang ført og pådømt ved den lokale politiret, hvor han blev idømt en bøde på 32 rigsbankdaler sølv (altså en langt større bøde end forliget i 1823 havde indebåret), og han fik konfiskeret (de fleste af) de beslaglagte varer.³⁸ Jens appellerede imidlertid sagen til overpolitiretten, hvor han blev frifundet, fordi retten ikke mente, at husundersøgelsen havde været lovlig – for at beskytte lovligt handlende mod chikane fra konkurrenter havde 1741-forordningen om for- og landprang nemlig opstillet en række krav, der skulle opfyldes, for at man kunne skride til husundersøgelse og beslaglæggelse, og disse krav mente overpolitiretten altså ikke, at sagsøgerne havde opfyldt.³⁹ Det betød, at den indledende husundersøgelse blev erklæret ugyldig, så hele den efterfølgende vidneafhøring blev irrelevant – sagen skulle have været afvist inden. Købmændene appellerede denne afgørelse til Højesteret, hvor der først blev afsagt dom den 18. oktober 1830, næsten 2½ år efter sagens begyndelse. Endnu engang blev Jens Hansen frifundet og sagsøgerne dømt til at tilbagelevere de beslaglagte varer.⁴⁰ Det fremgår af Højesterets voteringsprotokol, at de ti dommere var enige om, at Jens Hansen skulle frifindes, men de var ikke helt enige om grundlaget: størstedelen mente ligesom overpolitiretten, at den skulle afvises, fordi husundersøgelsen ikke havde været lovformeligt begrundet, mens et mindretal mente, at husundersøgelsen havde været god nok. Til gengæld var alle dommerne enige om, at afhøringerne og forklaringerne ikke beviste, at Jens Hansen havde begået landprang – så resultatet var det samme.⁴¹

Det var under denne sags behandling i Højesteret, Skive-købmændene klagede deres nød til Danske Kancelli. Her mente flere embedsmænd, at klagen blot skulle henlægges, men kancellipræsidenten Stemann valgte at tage klagen op:⁴²

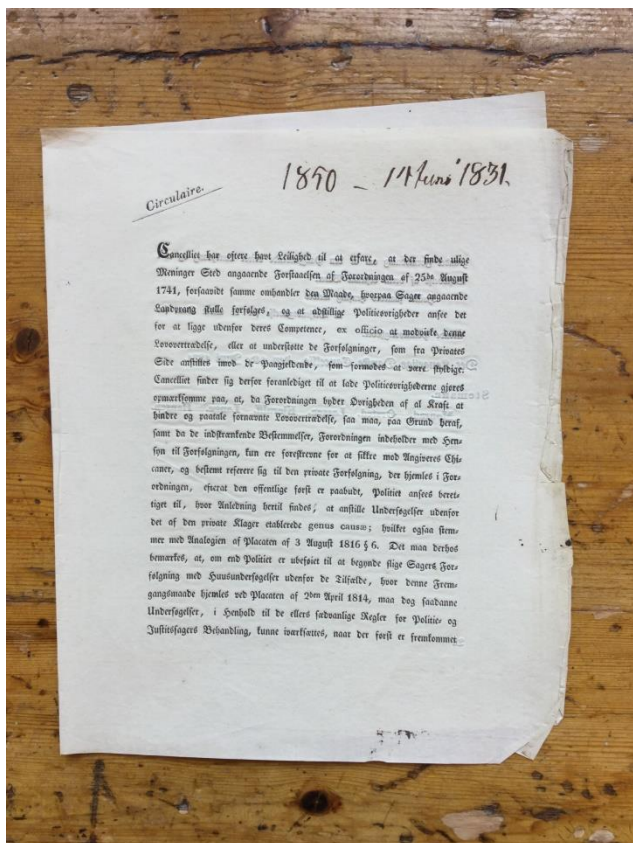
Neppe har det nogen god Virkning, naar paa deslige Klager aldeles intet agtes og Vedkommende i den Anledning aldeles ingen Beskeed erholde, og efter mit Skiønnende maae saadant svække de Paagiældendes Tillid til Authoriteterne i Almindelighed og til de Kongelige Collegier i Særdeleshed.

Klagen medførte faktisk i sidste ende i 1831 udstedelsen af et kancellicirkulære, der lempede betingelserne for, hvornår der kunne gennemføres husundersøgelser ved mistanke om landprang. Men den lempelse kom altså for sent i forhold til sagen mod Jens Hansen, der i mellemtiden var blevet frikendt af Højesteret – primært fordi husundersøgelsen ikke var blevet gennemført på et korrekt grundlag.

1834

Allerede i 1834 fik Jens Hansen imidlertid besøg af myndighederne igen. Den nye konsumptionsforvalter i Skive havde – formentlig klog af forgængerens skade – forinden sikret sig amtmandens godkendelse af husundersøgelsen, som han ønskede at foretage, fordi han havde ”erholdt Angivelse om, at der hos Jens Hansen i Selde skal være Oplag af forbudne Varer.”⁴³ Vi ved med andre ord ikke, hvem der denne gang meldte Jens Hansen til myndighederne, men mon ikke det endnu engang har været hans mest direkte konkurrenter, købmændene i Skive?

Denne gang var det konsumptionsforvalteren og herredsfogedens fuldmægtig, som foretog husundersøgelsen i overværelse af to vidner – den lokale sognefoged fra Selde og en medbragt tjenestekarl fra Skive. Jens Hansen var ikke hjemme, da husundersøgelsen blev foretaget, og hans mor meddelte embedsmændene, at det var ham, og kun ham, der havde nøglerne til et aflåst rum i

Cirkulæret fra Danske Kancelli af 14. juni 1831, som gjorde det nemmere for private sagsøgere at føre en sag mod andre for ulovlig handel. Denne version af cirkulæret ligger i Danske Kancellis egen sag om udstedelsen af cirkulæret, som samtidig indeholder den klage fra købmændene i Skive, som førte til cirkulærets udstedelse. Rigsarkivet: Danske Kancelli, 3. Departement, Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831.

stuehuset og et aflåst rum i laden, som de gerne ville ind og undersøge. Hun vidste desuden ikke, hvornår han kom hjem. Efter en times venten besluttede man at tvinge dørene op, og i de aflåste rum fandt forvalteren og den fuldmægtige ligesom i 1828 en lang række købmandsvarer, som de antog var beregnet til salg. Jens Hansens mor fastholdt imidlertid, at varerne var indkøbt til deres egen husholdning, hvad der alt andet lige må have klinget lidt hult i embedsmændenes ører, fordi eksempelvis mængderne af krydderier var temmelig store (der var således både 8 pund anis og 8 pund allehånde), ligesom husholdningens eget behov for kamme må have været rigeligt dækket af de 20 hornkamme og 7 messingkamme, som blev fundet.⁴⁴

Ikke desto mindre skete der tilsyneladende ikke mere i sagen efter denne husundersøgelse: Hverken i amtets eller i herredsfogedens arkiv er det lykkedes mig at finde spor af retsforfølgelse, forlig eller henlæggelse.⁴⁵ Vi ved ikke, hvorfor der ikke skete mere i denne sag, men det er en mulighed, at embedsmændene og anmelderne sammen eller hver for sig har vurderet, at det ikke kunne betale sig at gå videre med sagen – i betragtning af, at 1828-sagen trods en ret massiv indsats med blandt andet vidneafhøringer var endt med frifindelse.

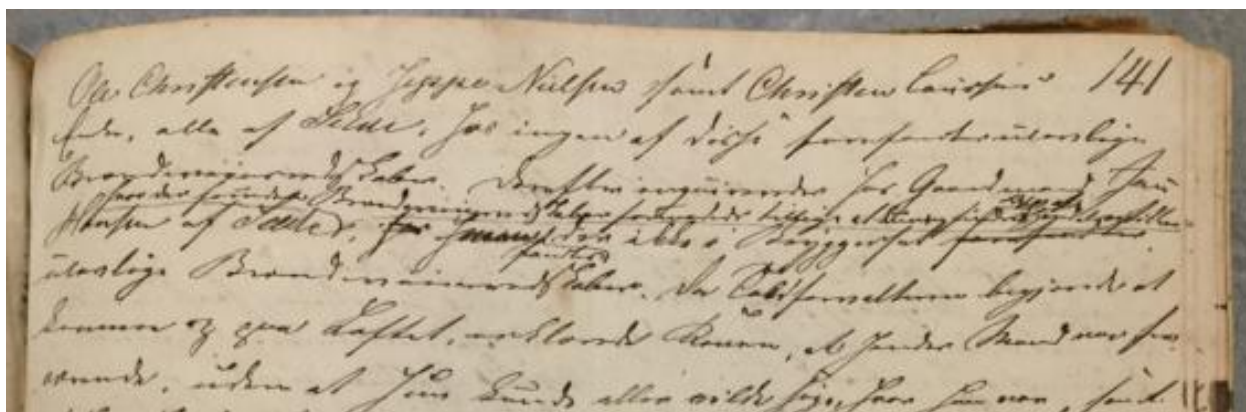
1843-1845

I 1843 startede til gengæld en ny langvarig sag for Jens Hansen. Den begyndte med en husundersøgelse den 28. oktober 1843 og afsluttedes med den endelige dom i overpolitiretten den 20. december 1845, godt to år senere. Undervejs havde sagen været igennem politiretten, overpolitiretten og højesteret, hvorefter den startede forfra i den lokale politiret, hvis dom altså endnu engang blev anket til overpolitiretten, hvor den endelige dom så faldt kort før jul i 1845.

Ligesom i 1834 var det herredsfogedens fuldmægtige og told- og konsumtionsforvalteren, denne gang fulgt af en toldbetjent, der stod for husundersøgelsen. De tre mænd indledte dagen med

– forgæves – at lede efter ulovlige brændevinsredskaber i fem andre gårde i Selde sogn, inden de nåede frem til Jens Hansens gård, hvor – står der i fogedens protokol – ”der foruden Brændeviinsredskaber formodedes tillige at kunne findes Oplag af Handelsartikler.”

Situationen fra 1834 gentog sig, idet Jens Hansen ikke var hjemme, og der var aflåste døre på gården, som ikke kunne åbnes for myndighederne. Denne gang var det dog ikke Jens' mor, men hans kone – han var blevet gift i mellemtiden – der til embedsmændenes irritation holdt fast i, at hun ikke havde adgang til de aflåste dele af gården: ”Toldforvalteren aabnede derefter i Fogedens

Udsnit af fogedprotokollen, hvor der fortælles om husundersøgelsen hos Jens Hansen i 1843. Som det fremgår, er der på et tidspunkt rettet i protokollen, således at det eksplicit fremgår, at man på forhånd formodede at finde handelsvarer hos ham. Dermed gav teksten ikke længere det indtryk, at handelsvarerne var fundet rent tilfældigt under en af de langt mere rutinemæssige undersøgelser for forbudte brændevinsredskaber. Det lugter af en vaklende beslutning fra fogedens side om at spille med åbne kort i en vanskelig sag. Rigsarkivet: Skive Byfoged, Fogedprotokol 1837-1854 (B43-204), p. 141a.

Afslutningen på beskrivelsen af husundersøgelsen i fogedprotokollen. Her ses næsten alle de tilstedeværendes underskrifter (fuldmægtig Kolbye, toldforvalter Gottlieb, kontrollør Poulsen, sognefoged Hans Dahl og de to vidner, der begge hed Mikkel Christensen). Selve beskrivelsen af husundersøgelsen angives til allersidst ”bekræftes med Underskrift af samtlige Vedkommende, med Undtagelse af Konen, der vægrede sig derved.” Jens Hansens kone, Birthe Marie Pedersdatter (1813-1894), der sandt at sige heller ikke undervejs havde været herrerne til stor hjælp, ville altså ikke underskrive i protokollen. Men underskrifterne viser, at husundersøgelsen blev beskrevet med det samme – så protokollen var med i Selde. Rigsarkivet: Skive Byfoged, Fogedprotokol 1837-1854 (B43-204), p. 142a.

og Sognefogedens Overværelse Loftsdøren ved at sprænge den øverste Fyldning i Døren, efter at Konen endnu engang var opfordret til at udlevere Nøglen, som hun formeentligen maatte være i Besiddelse af." Loftsdøren gav adgang til en række rum og kamre, hvor embedsmændene optegnede en lang række varer, "der formeentligen kun kunne være der i saa store Qvantiteter, fordi Gaardens Ejer dermed driver Handel." Som eksempler på de fundne varer kan nævnes omtrent 200 pund kaffe, 40 potter (ca. 38 liter) rom, 50 potter (ca. 47 liter) kornbrændevin og såmænd også "8 Æsker Oblater" (alterbrød) – hvilket samlet set antyder en ganske varieret kundekreds. Størstedelen af varerne anbragte embedsmændene i et af de tidligere aflåste rum, hvorefter de spigrede det til og forsynede både døren og vinduet "med Toldvæsenets og Rettens Segl." Varerne blev altså beslaglagt, men efterladt på gården.⁴⁶

I første omgang blev sagen behandlet ved den lokale politiret, hvor dommeren frifandt Jens Hansen for anklagerne med rundt regnet den samme begrundelse, som fik ham frikendt i 1828-sagen: husundersøgelsen kunne ikke bruges i en retssag, fordi en privat sag om landprang skulle starte med håndfaste beviser – og ikke med en "inkquisition". Dommeren opfattede i denne sammenhæng toldembedsmændene som private angivere. Når husundersøgelsen dermed erklæredes uden virkning, var der ikke noget grundlag for en sag, så dommeren erklærede Jens Hansen fri for tiltale.⁴⁷ Sagen blev appelleret, og overpolitiretten var ikke enig i politidommerens opfattelse: der var efter overpolitidommernes mening tale om en offentlig sag, og derfor var det helt i orden at foretage en husundersøgelse. Overpolitiretten pålagde derfor politiretten at føre sagen, fordi husundersøgelsen var korrekt gennemført og begrundet – og dermed kunne bruges som bevis.⁴⁸

Jens Hansen ankede imidlertid denne dom til Højesteret. Denne gang erklærede Højesteret sig enig med Jens' modpart og fastslog, at sagen skulle begynde på ny i den lokale ret – og altså nu med udgangspunkt i, at husundersøgelsen var lovlig og brugbar.⁴⁹ Da sagen på ny blev pådømt i den lokale politiret (med en ny dommer i forhold til første gang), blev Jens Hansen kendt skyldig. Ud fra husundersøgelsen og vidneafhøringerne mente dommeren ikke, at der kunne være tvivl om, at Jens Hansen havde gjort sig skyldig i landprang, og idømte ham en bøde på 60 rigsbankdaler sølv og konfiskation af varerne. Som kuriosum – og ikke just garanti for en upartisk rettergang – kan nævnes, at det indgik i dommen, at de 60 rigsbankdaler (en temmelig stor sum) skulle deles mellem herredsfogeden (1/3) og dommeren selv, der samtidig havde fungeret som skriver (2/3).⁵⁰ Ikke overraskende ankede Jens Hansen dommen, så den igen skulle behandles i overpolitiretten. Det blev endestationen. Overpolitiretten frikendte Jens Hansen, fordi den ikke fandt forbrydelsen endeligt bevist, idet han havde benægtet vidnernes udsagn om indgåede handler. Dommerne syntes derfor ikke, at de kunne dømme ham for et bestemt tilfælde af lovovertrædelse, ligesom de heller ikke mente, at vidneudsagnene beviste, at han "i Almindelighed" bedrev handel.⁵¹ Igen gik Jens Hansen fri – grundlæggende fordi retten vurderede, at hans formodede lovovertrædelser ikke kunne bevises.

Vanskelighederne ved at føre sag mod landprangere

Vi kan i sagens natur ikke vide, hvor mange tilfælde af faktiske lovbrud i form af landprang, der blev begået uden at blive retsforfulgt, men vi kan i hvert fald fastslå, at det ikke er underligt, hvis de her præsenterede vanskeligheder ved at få landprangere dømt for deres forbrydelser har virket afskrækkende på såvel private anmeldere som lokale embedsmænd. Her ser vi efter min vurdering en af de væsentligste grunde til, at den sorte økonomi på landet – til de legale konkurrenters frustration – blomstrede.

I gennemgangen af sagerne mod Jens Hansen har jeg præsenteret forskellige juridiske elementer, der vanskeliggjorde retsforfølgelsen af landprang, ikke mindst reglerne for lovlige husundersøgelser og vidneudsagns beviskraft. Særligt spørgsmålet om, hvad der egentlig skulle til for at gøre en husundersøgelse lovlig, så den kunne bruges som bevis i en retssag, ser ud til at have

været genstand for meget forskellige fortolkninger gennem tiden og mellem de forskellige instanser: Der var sågar uenighed mellem dommerne internt i Højesteret om, hvorvidt fremgangsmåden havde været korrekt. Sådanne juridiske komplikationer må have været med til at tage modet fra især de krænkede købstadskøbmænd, men måske også til en vis grad fra de lokale myndigheder, i forhold til at indlede sager om landprang. Det var simpelt hen besværligt rent juridisk at få sat i værk og gennemført på en korrekt måde. Og det var da muligvis også denne erkendelse, der i 1834 betød, at en husundersøgelse hos Jens Hansen (efter alt at dømme⁵²) ikke førte til nogen sag.

Der var også det problem, at det kunne være svært at få defineret Jens Hansens aktiviteter entydigt som ulovlig landprang. Han erkendte således ofte, at denne eller hin havde fået købmandsvarer af ham, men enten blev det beskrevet som et ”lån” eller også – noget oftere – som at Jens blot havde fungeret som bud: Jens var rejst til Aalborg på egne vegne, og så havde en nabo bedt ham om at tage et eller andet med tilbage for sig. Det var ikke ulovligt – en af dommerne udtrykte det helt klart ved voteringen i Højesteret i 1830:⁵³

at Indstævnte Jens Hansen [...] har medtaget andre Landmænds Producter til Kjøbstaden til Forhandling og igjen hjembragt Vare fra Kjøbstaden, som disse have anmodet ham om at kjøbe for dem, og at han har udlaant Vare, som han har indkjøbt til eget Forbrug kan ikke subumeres under Begrebet af ulovlig Handel.

Og hvem kunne bevise, at den slags var sket med avance for Jens? Vidnerne havde i det hele taget kun yderst ringe motivation for at udtale sig. Dels ønskede de næppe selv at fremstå som lovbrydere i retten, dels var landprangerens foretagende en fordel for dem – og endelig kunne de have en vis interesse i at stå sig godt med landprangeren, hvis der endnu var økonomiske udeståender imellem dem. Og ud fra vidneudsagnene at dømme indgik der et ret vidtstrakt kredit-element i transaktionerne. I virkeligheden kan man sige, at vidnernes eneste reelle motivation for at udtale sig fældende om landprangeren var, hvis de ikke kunne lide ham og gerne så ham i problemer.

Og endelig var der problemerne med overhovedet at skaffe vidner. Som vi så tidligere, fortalte Skive-købmændene i 1830, at prangerne var gode til at undgå at have øjenvidner til deres forretninger. Og herredsfoged Rosenstand, der efter købmændenes klage i 1830 blev bedt om at redegøre for sin indsats over for ulovlig handel på landet, forsvarede de manglende resultater af sin indsats ved at påpege, at bønderne var uvillige til at udtale sig om hinanden til myndighederne:⁵⁴

Hvor vanskeligt det er at erholde tilstrækkelig Beviis tilvejebragt for ulovlig Handel, har en fleraarig Erfaring tilfulde lært mig; thi det bør vel siges, da det er sandt, at der ikke ere mange Sager, hvori Almuens indbyrdes Connivents [fælles forståelse], samt Lyst til at fordreje og fordølge Sandheden, viser sig i større Grad, end udi de her omhandlede.

Det er således også tydeligt – hvilket vi skal komme tilbage til – at de indkaldte vidner mod Jens Hansen i retten vægrede sig ved at udtale sig alt for håndfast om hans aktiviteter – i hvert fald ville ingen direkte sige, at de vidste, at Jens Hansen i almindelighed handlede ulovligt med købmandsvarer.

De vanskeligheder, som Skive-købmændene havde i forbindelse med at få retsforfulgt Jens Hansen, er naturligvis ikke nødvendigvis repræsentative for alle forsøg på at retsforfølge landprangere – Jens Hansen ser for eksempel ud til at have været en meget standhaftig modstander. Omvendt må der have været tale om erkendte problemer med det juridiske grundlag, når højesteretsdommere kunne være uenige om udlægningen, og når Danske Kancelli faktisk i 1831 gik ind og udstedte et nyt og præciserende cirkulære – det gjorde man næppe på baggrund af blot en enkelt særligt vanskelig sag fra Salling. Men under alle omstændigheder viser denne sag, at de købmænd, der så sig udsat for ulovlig konkurrence fra landprangerne, måtte kæmpe kampen på

flere fronter: Der var som minimum tale om temmelig kompliceret jura, men derudover var der også tale om en forbrydelse, der var svær at bevise, dels fordi vidnerne som oftest var tavse og modvillige, dels fordi forskellen mellem ulovlig handel og lovlig vareudveksling var temmelig uigennemskuelig.

Aktørerne

I de foregående afsnit er det allerede præsenteret, hvordan købstadskøbmændene – den krænkede part – forholdt sig til landprang, og hvordan de kunne agere, når de følte deres grænser overskredet. De skal derfor ikke behandles videre i dette afsnit, der handler om de øvrige aktører, som var involveret i landprangsagerne: Embedsmændene, landprangerne selv, deres kunder og til sidst leverandørerne. Formålet med afsnittet er ud fra de konkrete eksempler at undersøge, hvilken rolle de forskellige aktører spillede i forhold til opretholdelsen (eller bekæmpelsen) af den sorte økonomi på landet.

Embedsmændene

At det ikke kun var sagernes juridiske komplikationer, der var skyld i den manglende retsforfølgelse af landprangerne, antydede købmændene som tidligere nævnt også i deres klage, når de skrev, at det ikke kunne være rimeligt, at deres rettigheder blev undertrykt, blot fordi de boede ”længere fra Tronen.” Denne formulering kunne tyde på, at der blandt Skive-borgerne nok har været en fornemmelse af, at embedsmændene var for efterladende her i rigets udkant, og at de kunne tillade sig det, fordi der ikke var tilstrækkelig kontrol med deres embedsførsel. Borgernes fornemmelse var næppe helt ubegrundet – i hvert fald ikke i den konkrete situation. I sin beskrivelse af Viborg amt fra 1839 skrev Blicher et afsnit, hvor han argumenterede for, at bønderne skulle have lov til at brænde deres egen brændevin. Til dette afsnit føjede han en note:⁵⁵

Jeg kan ikke forlade denne vigtige Materie uden at gjøre den Bemærkning: at Forbudet mod Landbrænderie ikke er kommen andre tilgode end enkelte Embedsmænd og enkelte – Angivere. Jeg kjendte alene i eet Herred tvende saadanne, der ordentlig beskattede alle dem som brændte: de tage af Een en Tønde Havre, af en Anden en Tønde Rug – altsom man kunde komme tilrette om – til de Faa som vægrede sig brugte disse to selvgjorte Oppebørselsbetjente Lovens Sværd.

Blicher tænkte formentlig på told- og konsumptionsforvalterne i Skive, nemlig Christian Renner og Thomas Christian Theill, der sad i deres embeder henholdsvis 1787-1823 og 1824-1830. I årene 1827-1830 kørte nemlig en større sag, der endte med Theills afskedigelse.⁵⁶ Her blev samtlige sognefogeder i Salling afhørt, og det kom frem, at det i hvert fald i store dele af Salling havde været ”skik og sædvane” årligt at indsamle et beløb i hvert sogn, som blev ”foræret” til konsumptionsforvalteren. De sognefogeder, der vedkendte sig at have deltaget i sådanne indsamlinger, understregede, at ”Gaven” eller ”Douceuren” aldrig havde været krævet af forvalteren, at det var frivilligt, hvor meget den enkelte beboer gav, og at der heller ikke havde været tale om nogen modydelse fra forvalterens side. Faktisk vidste sognefogederne ikke, hvorfor de samlede ind, de fulgte blot ”gammel Sædvane fra den forrige Forvalter nu afdøde Renners Tid.” Det indgik i sagen, at det forlød, at ydelsen var blevet kaldt ”brændevinsskat”, og det ville selvfølgelig være endnu alvorligere, hvis embedsmanden ligefrem havde brugt ordet ”skat” om en ydelse til hans private økonomi. De færreste sognefogeder mente at have hørt denne betegnelse om gaven – en sognefoged sagde i stedet, at man i hans sogn kaldte det at ”skyde sammen til Mortensgaasen” (foræringen blev givet lige omkring Mortensdag). Den første sognefoged, der blev afhørt, Iver Christensen fra Rødding, erkendte dog, at ”det er rigtigt, at adskillige kalde samme

Brændeviinsskat". Han understregede også, at Theill ikke havde krævet at få sådan en foræring, "men har dog en Gang, noget efter at han havde tiltraadt Embedet, yttret, at hans Formand [forgænger] aarligen havde nydt en saadan Indtægt, og at Sognet vel og saaledes kunde betænke ham." Iver Christensen meddelte desuden, at Theill i 1826 havde fået 10 rigsbankdaler sedler fra Rødding sogn, og at "denne Douceur udgiorde et langt større Beløb aarlig i Consumtionsforvalter Renners Tid." Det er påfaldende, at samtlige knap 30 sognefogeder angav ikke at have nogen anelse om, hvad formålet med indsamlingen egentlig var. Derfor virker det også næsten som en indrømmelse, når sognefoged Jens Møller i Hvidbjerg "ej nægter Muligheden af at den omhandlede Foræring jo kan være givet for at undgaae Consumtionsvæsenets Tilsyn forsaavidt nogen kunde indlade sig i at brænde Brændeviin."⁵⁷

Sagen førte som nævnt til konsumptionsforvalterens afskedigelse, og undervejs kunne Danske Kancelli i 1828 meddele herredsfogeden "Hans Majestæts allerhøieste Mishag," fordi "de omhandlede Misbrug have inden hans Jurisdictions Grændser saalænge kunnet hengaae, uden af Justitien at blive bemærkede eller paatalte."⁵⁸ Sagen var derfor i frisk erindring i Danske Kancelli, da købmændene fra Skive i 1830 indsendte deres klage. I Kancelliet besluttede Stemmann som nævnt, at klagen skulle have en reel behandling, og henviste ved den lejlighed blandt andet til, "at dette District henhører under samme Amt og District, hvor det hævdes for Skik at Sognefogderne samlede Gaver til Toldinspecteuren."⁵⁹ Det var med andre ord en sag, man så alvorligt på i hovedstaden – ligesom man i øvrigt i perioden så meget alvorligt på korrupte embedsforbrydelser og temmelig konsekvent retsforfulgte og afstraffede korrupte embedsmænd.⁶⁰

Denne korruptionssag handlede ikke om landprang, men den drejede sig dog om en nært beslægtet forbrydelse – det ulovlige brændevinsbrænderi foregik på landet, krænkede købstadsprivilegierne og var meget udbredt. Det var desuden de samme embedsmænd – herredsfogeden og konsumptionsforvalteren – der var involveret i henholdsvis retsforfølgelse og kontrol. Der skal derfor ikke meget fantasi til at forestille sig, at en lignende form for korruption også kan have fundet sted i forhold til landprang. Og når brændevinskorruptionen kunne være en offentligt kendt foreteelse gennem – som minimum – adskillige årtier uden at blive udfordret, kan man under alle omstændigheder godt forestille sig, at de lokale embedsmænd generelt har været noget fodslæbende, når købmændene henvendte sig med klager over krænkede købstadsprivilegier: I bedste fald så de kun en yderst besværlig sag for sig, i værste fald var det imod embedsmandens private interesser overhovedet at agere.

Man kan med en vis ret påstå, at retsforfølgelsen af Jens Hansen – over fire omgange, hvor to af sagerne endda gik helt til Højesteret – ikke tyder på, at de lokale myndigheder holdt sig tilbage i forhold til landprang, ligesom centraladministrationen jo faktisk i 1830 reagerede på Skive-købmændenes klage ved at udstede et nyt og skærpene cirkulære. Helt uvirksomme var embedsmændene altså ikke. Men når vi ser, hvor få sager om landprang, der egentlig var, i forhold til, hvor udbredt fænomenet ser ud til at have været, virker den ihærdighed, vi ser i et par konkrete tilfælde, knap så overbevisende: Det overordnede billede synes at være, at langt de fleste potentielle sager stoppede ved anmeldelsesskranken – eller måske endda allerede før, fordi anmelderne gav op på forhånd.

Landprangerne i Salling 1823

Som tidligere omtalt har Margit Baad Pedersen peget på de omvandrende kræmmere som den vigtigste distributionskanal i forbindelse med den ulovlige handel på landet, mens Søren Bitsch Christensen skelner mellem de bofaste og de omvandrende ulovligt handlende. Når vi kigger på de 19 landprangere, som Skive-købmændene i 1823 foretog koordinerede anmeldelser af, tegner der sig et tydeligt billede af, at det var lokale, bofaste folk, der tog sig af den illegale handel i Salling.

Købmændene skrev selv – i 1830 – at de 19 anmeldte var ”alle dem der paa Landet gjorde os Indgrib i vor Næringsvei.”⁶¹ Det vil med andre ord sige, at de fremstillede listen som udtømmende for 1823-situationen i Salling. Det er svært at sige, hvor meget vægt vi kan tillade os at lægge på den påstand. De *kan* i 1830 have følt behov for at fremstille deres anstrengelser i 1823 som et ihærdigt – men desværre forgæves – forsøg på at få udryddet landprangeriet én gang for alle, og dermed have påstået, at de sagsøgte alle, selv om de godt vidste, der var flere. Men det er nok mere sandsynligt, at de ville have en interesse i over for Kancelliet at male problemet med landprangeriet så stort som muligt – og dermed ikke underdrive antallet af ulovligt handlende. Det er derfor ikke helt usandsynligt, at vi står med en nogenlunde troværdig og udtømmende liste over aktive landprangere i Salling 1823.

Liste over de mænd, som i 1823 af købmændene i Skive blev anmeldt til herredsfogeden som landprangere⁶²

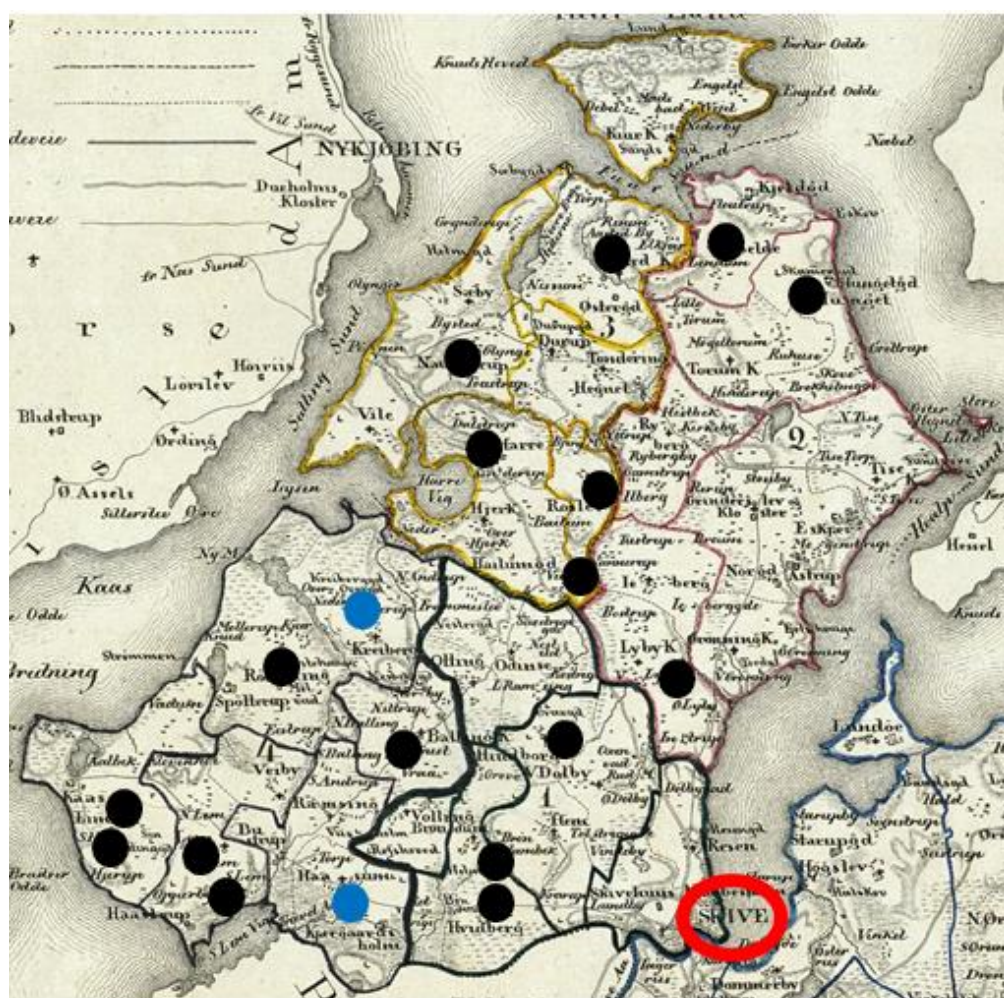
	Navn	Bopæl	Alder	Civilstand	Officielt erhverv	Sagen
1	Christen Christensen Skov	Harre	53	Gift	Gårdmand	Forlig
2	Christen Nielsen Ladefoged	Vium, Hjerk	52	Gift	Gårdmand	Forlig
3	Axel Mortensen	Åsted	51	Gift	Gårdmand	Forlig
4	Ole Christensen Graugaard	Roslev	43	Gift	Gårdmand	Forlig
5	Thomas Poulsen Halborg	Hvidbjerg	39	Ugift	-	Forlig
6	Jens Poulsen Holst	Balling	24	Ugift	-	Forlig
7	Christen Jeppesen Grove	Sønder Lem, Lem	51	Gift	Gårdmand	Forlig
8	Laurs Jeppesen Grove	Hindborg	60	Gift	Gårdmand	Forlig
9	Niels Madsen	Pildam, Lem	34	Ugift	Gårdmand	Dom
10	Christen Poulsen Møller	Grønholm, Håsum	47	Gift	Gårdmand	Frafaldet
11	Peder Bertelsen	Sønderhede, Lihme	25	Ugift	-	Forlig
12	Anders Jensen Kirk	Hvidbjerg Holmgård	48	Gift	Gårdmand	Forlig
13	Anders Olesen	Lihmegård, Lihme	56	Gift	Gårdmand	Forlig
14	Jeppe Madsen	Ny Mølle, Rødding	35	Gift	Møller	Forlig
15	Niels Nielsen Skrædder	Krejbjerg	50	Gift	Gårdmand	Frafaldet
16	Jens Hansen	Selde	20	Ugift	-	Forlig
17	Anders Jensen Skov	Junget	42	Ugift	-	Forlig
18	Jens Nielsen Mølgaard	Mølgård, Lyby	22	Ugift	-	Forlig
19	Anders Andersen Smed	Nautrup	28	Gift	Boelsmand	Forlig

Tabellen viser de 19 prangere, som Skive-købmændene anmeldte i 1823. De kan groft sagt inddeles i to grupper: de midaldrende gårdmænd og de uetablerede unge mænd. Den første af de to grupper var den største – den omfattede rundt regnet to tredjedele og bestod altså af mænd, der var gift og veletablerede på (typisk) en gård. Uanset at deres handel kan have haft et ganske stort omfang, har jordbruget formentlig været deres primære næringsvej. Disse bofaste prangeres ulovlige salg af købmandsvarer må formodes at have været koncentreret til lokalområdet ved deres bopæl. Denne opfattelse virker også sandsynlig, når man kigger på fordelingen af prangerne rundt om i Salling: Prangerne boede så tilpas spredt ud over hele Salling, at det er nærliggende at tænke, at de hver især havde en lille bid opland at forsyne.

Den anden gruppe af prangere – den sidste tredjedel – var hovedsageligt mellem 20 og 40 år, ugifte og havde endnu ikke foden under eget bord. Denne gruppe havde naturligvis – som ugifte og ubundne – mulighed for at være langt mere mobile end den første gruppe, og det har de formentlig

også i nogen grad været. Alligevel har de næppe været ”omvandrende”. Om to af dem (5 og 6) hedder det i anmeldelsen, at de ”har nedsat sig for eene og alene af Handel og Landprang at have Næring.”⁶³ Formuleringen i denne anmeldelse – at de havde ”nedsat sig” – antyder, at de var bofaste. Det samme gjaldt efter alt at dømme også Jens Hansen, der hørte til denne gruppe af prangere: Hans landprangeri var, som vi skal se, efter alt at dømme meget koncentreret omkring hans bopæl i Selde. Selv de yngre og mindre etablerede landprangere ser altså i Salling ud til at have haft en meget lokal kundekreds.

Der er med andre ord ikke noget, der tyder på, at sallingboernes primære (ulovlige) forsyningskilde til købmandsvarer var omvandrende, fremmede kræmmere. Der var i stedet en bofast og normalt veletableret landpranger inden for rækkevidde, nærmest uanset hvor i Salling man boede. Disse landprangere var altså ikke uden ressourcer. Det er Jens Hansen et eksempel på.

Kort over Salling med købstaden Skive i det sydøstlige hjørne (rød cirkel). Prikkerne markerer den omtrentlige bopæl (sogn og som regel også landsby) for de 19 landprangere, som Skive-købmændene i 1823 anmeldte til myndighederne – de sorte blev tiltalt, de blå blev ikke.⁶⁴ Som det ses, er de fordelt ganske jævnt ud over det meste af Salling. Jens Hansen i Selde repræsenteres af den nordligste sorte prik (den midterste af de tre øverste). Det bagvedliggende kort er T. Gliemanns ”Kort over den vestre Deel af Viborg Amt”, 1825. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Landprangeren Jens Hansen (1802-1851)

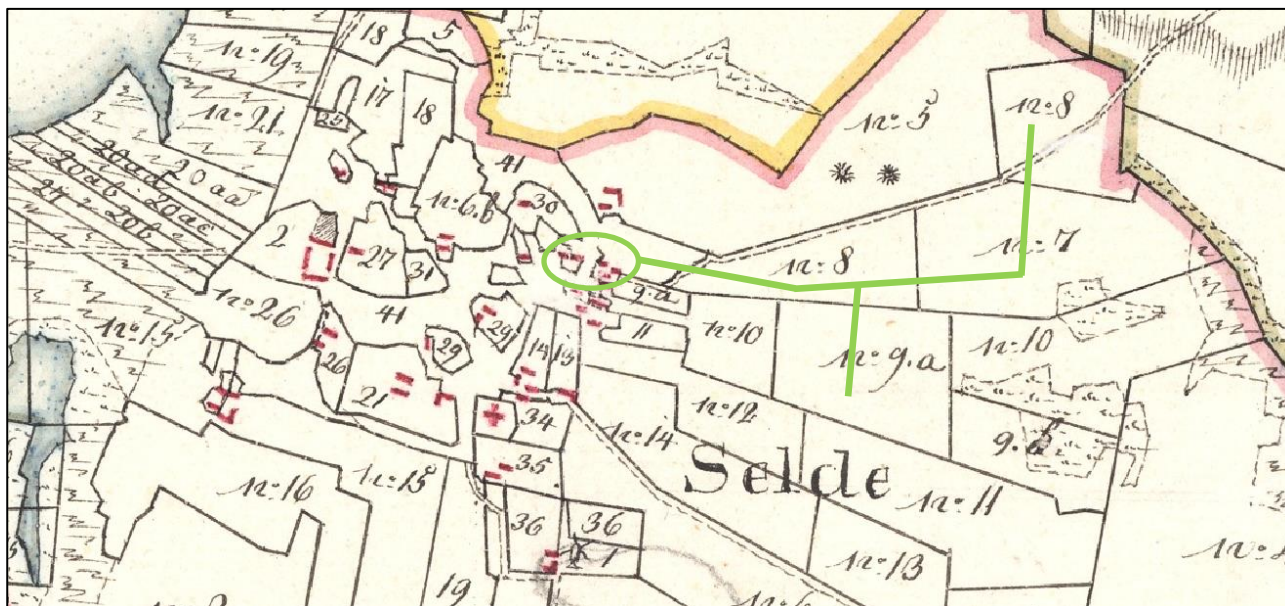
Jeg har tidligere i artiklen gennemgået de sager, som Jens Hansen i årene 1823, 1828-1830, 1834 og 1843-1845 var involveret i. I dette afsnit skal vi kigge nærmere på hans baggrund og livshistorie – begge dele indeholder nemlig elementer, der kan være med til at forklare, hvorfor den sorte økonomi trivedes så godt i landbosamfundet.

Jens Hansen er som nævnt udvalgt som case i denne artikel, fordi de mange sager imod ham giver et usædvanligt righoldigt indblik i hans virksomhed, i de juridiske udfordringer i forbindelse med retshåndhævelsen og i de forskellige aktørers håndtering af og holdning til landprangeriet. Jeg stødte imidlertid første gang på Jens Hansen i forbindelse med en helt anden undersøgelse, jeg har lavet: Han indgår i den population, der var grundlag for min undersøgelse fra 2011 af social mobilitet i landbosamfundet. Det betyder, at jeg har et indgående kendskab til Jens' socioøkonomiske og familiære baggrund – og hans livsløb i det hele taget: Et kendskab, der stammer fra et bredspektret kildemateriale, som er uafhængigt af retssagerne imod ham.⁶⁵ Selve retssagerne viser med al ønskelig tydelighed, at Jens Hansen bestemt ikke var en type, der lagde sig fladt ned og beklagede, når myndighederne eller købstadens købmænd anklagede ham for lovovertrædelser – i hvert fald ikke i forbindelse med de seneste tre sager. Måske kan en gennemgang af Jens' øvrige livsløb og sociale relationer bidrage til at forklare denne indstilling?

På overfladen er der ikke meget, der skiller Jens Hansens liv fra andre landboere i perioden. Han blev født i 1802 i Selde by som søn af Hans Jensen (1758-1831) og Anne Christensdatter Skov (1774-1849). Forældrene var fæstere af en mindre gård på godt 3½ tønder hartkorn under det nærliggende gods Kjeldgaard, og de købte gården til selveje i 1810 ligesom stort set alle naboerne – for det var på det tidspunkt, Kjeldgaards ejere besluttede sig for at sælge bøndergodset fra. Efter faderens død sad Jens' mor på gården et par år, sandsynligvis godt hjulpet af sønnen, og i 1834 solgte hun den så til ham og gik på aftægt i gården.⁶⁶ Året efter, hvor Jens var 33 år gammel, giftede han sig med Birthe Marie Pedersdatter (1813-1894) fra Thise sogn, som han de følgende år fik tre børn med. Jens døde i 1851 i Selde by, hvor han havde boet hele sit liv. Intet af dette stak ud fra normen – det ligner nærmest et standardliv for perioden og stedet.

Men kigger vi nærmere på Jens' liv, er der alligevel forskellige elementer, der peger på et særligt livsløb. Det første, der falder i øjnene, er hans økonomi: Han købte som nævnt i 1834 sin fødegård af moderen, men allerede året før, i 1833, havde han købt en tilsvarende stor gård, og i 1837 købte han endnu en. Det betød, at han samlet set sad på en helt usædvanligt stor gård på godt 10 tønder hartkorn. Men han havde tilsyneladende ikke af den grund gældsat sig: Da han døde i 1851, blev boets samlede værdier opgjort til 10.000 rigsdaler – et svimlende beløb – mens gælden kun var på 400 rigsdaler.⁶⁷ Jens Hansen var altså blevet en overordentligt rig mand i løbet af sit relativt korte liv.

Jens Hansen havde muligvis den økonomiske fordel med hjemmefra, at han var enebarn, hvad der var forholdsvis usædvanligt dengang. Det betød, at han ikke behøvede dele arven efter forældrene med nogen – hvis der altså var en arv. Det ved vi ikke, om der var, men med den beskedne børneflokk har forældrene bedre end så mange andre i samtiden haft mulighed for at lægge lidt til side. Det eneste direkte fingerpeg om faderen Hans Jensens økonomiske formåen, vi får, er, at han i 1794 ved indsamlingen af frivillige bidrag til genopbygningen af det nedbrændte Christiansborg gav tre mark (en halv rigsdaler), hvilket placerer ham blandt den tredjedel af gårdmændene i Selde by, som gav mest.⁶⁸ Ikke prangende, men dog måske et tegn på, at forældrene ikke var uden ressourcer. Ikke desto mindre ser det dog ud til, at Jens Hansens formue først og fremmest blev skabt af ham selv i løbet af hans levetid.

Matrikelkort over Selde by fra cirka 1816. Jens Hansens fødegård havde matrikelnummer 7, og de to gårde, som han købte i henholdsvis 1833 og 1837 havde matrikelnumrene 8 og 9a. Bygningerne, der hørte til de tre matrikelnumre, er på kortet markeret ved den grønne cirkel i byens nordøstlige hjørne, mens jorderne til de tre matrikelnumre ligger praktisk samlede i fire store klumper øst for byen (markeret med en grøn streg). Øverst i kortets venstre hjørne ses Limfjorden – Selde by lå ned til vandet. Minoreret sognekort, Geodatastyrelsen.

Men det var ikke kun Jens Hansens voksende økonomiske kapital, der var usædvanlig. Han havde også en social kapital i form af et ressourcestærkt netværk. I hans nærmeste familie vrimlede det med nuværende eller tidligere sognefogeder: Faderen Hans Jensen havde været sognefoged i Selde sogn i perioden 1791-1818, morfaderen Christen Jensen (1730-1818) havde været sognefoged i Junget sogn fra 1791 og mange år frem,⁶⁹ mens svigerfaderen Peder Nielsen Lund (1780-1843) var sognefoged i Thise sogn.⁷⁰ Det var bestemt ikke nogen guldgrube i sig selv at være sognefoged – den offentlige administrations mest lokale repræsentant – i denne periode, og det gav ikke engang nødvendigvis nogen social prestige.⁷¹ Men når en person havde accepteret det frivillige sognefogedhverv, kan det med rimelighed forventes, at vedkommende ikke hørte til de landboer, der blev mest afskrækket af at læse eller skrive officielle meddelelser, ligesom det har givet en vis kontaktflade til områdets embedsmænd, som måske kunne udnyttes ved relevante lejligheder. Jens var ikke selv sognefoged, men han nævnes dog i perioden 1836-1845 som indehaver af et andet af de lokale tillidshverv, idet han var lægdsmand⁷² – den militære administrations lokale repræsentant. Jens Hansen befandt sig med andre ord i et familiemæssigt landskab, hvor det var naturligt at drøfte lokale og nationale administrative og lovgivningsmæssige forhold og at være i kontakt med embedsmænd. Denne baggrund har utvivlsomt været en fordel for ham i hans daglige virke som landpranger, hvor han har haft styr på den umiddelbare jura omkring det, og når han var i retten, hvad han jo jævnligt kom i løbet af sit liv: Han er næppe blevet duperet på samme måde som mindre erfarne landboer, når embedsmænd og købstadsfolk udtalte sig om lov og ret – han har vidst, at lovgivning var ord, at ord skulle fortolkes, og at fortolkninger skulle implementeres.

Et andet tegn på, at Jens Hansens netværk var forholdsvis stærkt, ser vi i familiens faddere. Ved Jens' egen dåb tilbage i 1802 var der et par medlemmer af den absolut tungeste del af den lokale økonomiske elite, der stod faddere – Anne Margrethe Jensdatter i Torum Præstegaard og Niels Knudsen i Øster Møjebæk.⁷³ Disse to var ikke blot gift med et søskendepar (og dermed indbyrdes i familie), men også i familie med dåbsbarnet: Anne Margrethe var den lille Jens' faster,

mens Niels var fætter til faderen Hans Jensen. Selv om Jens' forældre altså ikke umiddelbart selv ser ud til at have været videre formuende, så var de i forholdsvis nær familie med nogle af sognenes rigeste familier. En anden fadder til Jens, Jeppe Bach fra Aasted, var ligeledes gift ind i den lokale bondeelite.⁷⁴ Der var med andre ord økonomiske ressourcer og elitestatus i kredsen omkring Jens Hansens forældre, ikke mindst på hans fars side.

Kigger vi på fadderne til Jens Hansens egne børn, der blev født i 1836, 1839 og 1843 – altså på et tidspunkt, hvor han efter alt at dømme var en veletableret og velhavende landpranger, så viser der sig et mindre elitært billede. Jens' tre børn havde i alt 15 faddere – af disse var mindst de 11 familiemedlemmer, spændende fra det helt nære (bedsteforældre og morbrødre) til det noget fjernere (børnebørn af en af Jens' kusiner). Ingen af fadderne synes umiddelbart at have tilhørt den lokale elite. Den eneste fadder, der skiller sig lidt ud fra mængden, er ”Peder Lund, Kjøbmand i Skive”, der i 1836 stod fadder til Jens Hansens ældste datter. Denne Peder Lund (1810-1855) var bror til Jens Hansens kone, og han var på dette tidspunkt nyetableret købmand i Skive, hvor han drev forretning frem til sin død små tyve år senere. Vi kender ikke andet til Jens Hansen og svogers indbyrdes forhold end denne fadderrelation – som ikke blev gentaget ved de næste to børn. Men pudsigt er det da, at Jens Hansen – af alle – havde en svoger, der var købmand i Skive. Tilsvarende tankevækkende er det, at svogeren Peder Lund ved folketællingen i 1834 står opført i Skive købstad som ”Handelsbetjent” hos prokurator og købmand Mikkell Thorup, der i hvert fald i 1823, men formentlig også i 1828, var en af de købmænd, der anmeldte Jens Hansen til myndighederne for landprang. Jens Hansen blev først gift med Peder Lunds søster i 1835, så det er ikke sikkert, at han som handelsbetjent har prøvet at stå i klemme mellem sin arbejdsgiver og sin svoger – og fadderskabet i 1836 antyder da også, at forholdet i hvert fald ikke på det tidspunkt var problematisk. Men det kan naturligvis sidenhen være blevet belastet af, at Jens Hansen faktisk var sin svogers illegale konkurrent. Samtidig viser svogers karriere som købstadskøbmand imidlertid også, at Jens giftede sig ind i en familie, hvor der var handelsambitioner – så på den led har der formentlig hos hustruen og i svigerfamilien været forståelse for hans aktiviteter og måske også opbakning at hente.

Kilderne viser altså grundlæggende, at landprangeren Jens Hansen var en ressourcestærk person fra et ressourcestærkt miljø. Det var han ikke ene om. Jeg har ikke undersøgt alle hans 18 ”kolleger” fra 1823-sagen minutløst, men som det fremgår af listen ovenfor var de fleste af dem veletablerede gårdmænd. Der var to brødrepar⁷⁵ blandt de anklagede, hvilket antyder en tæft i familien for handelsvirksomhed – og også en vis grad af samarbejde. Halvdelen af det ene brødrepar, møller Jeppe Madsen fra Ny Mølle, angives ved sit dødsfald 1844 i Rødding sogn at være sogneforstander og stændersuppleant. Han havde altså ikke blot et lokalt tillidshverv, men var også suppleant i den rådgivende stænderforsamling for Jylland – valgt af de omtrent 3 % af befolkningen, som havde stemmeret. Dette tyder igen på en ressourcestærk personlighed. En anden af prangerne, Anders Jensen Kirk i Hvidbjerg Holmgaard, havde en datter, der blev gift med Peder Lydersen, som sad i stænderforsamlingen – og ikke ”bare” som suppleant.⁷⁶ En tredje af prangerne, Anders Jensen Skov, var gennem mange år sognefoged i Åsted, og han vides i mindst to tilfælde at have lånt penge ud på renter, hvilket mere end antyder et usædvanligt økonomisk overskud.⁷⁷

Det er ikke sikkert, at alle landprangerne på denne måde tilhørte lokalsamfundets øverste del, men det reelle billede er i hvert fald ikke, at den ulovlige handel på landet i Salling blev forestået af omvandrende, ludfattige småkræmmere.

Kunderne

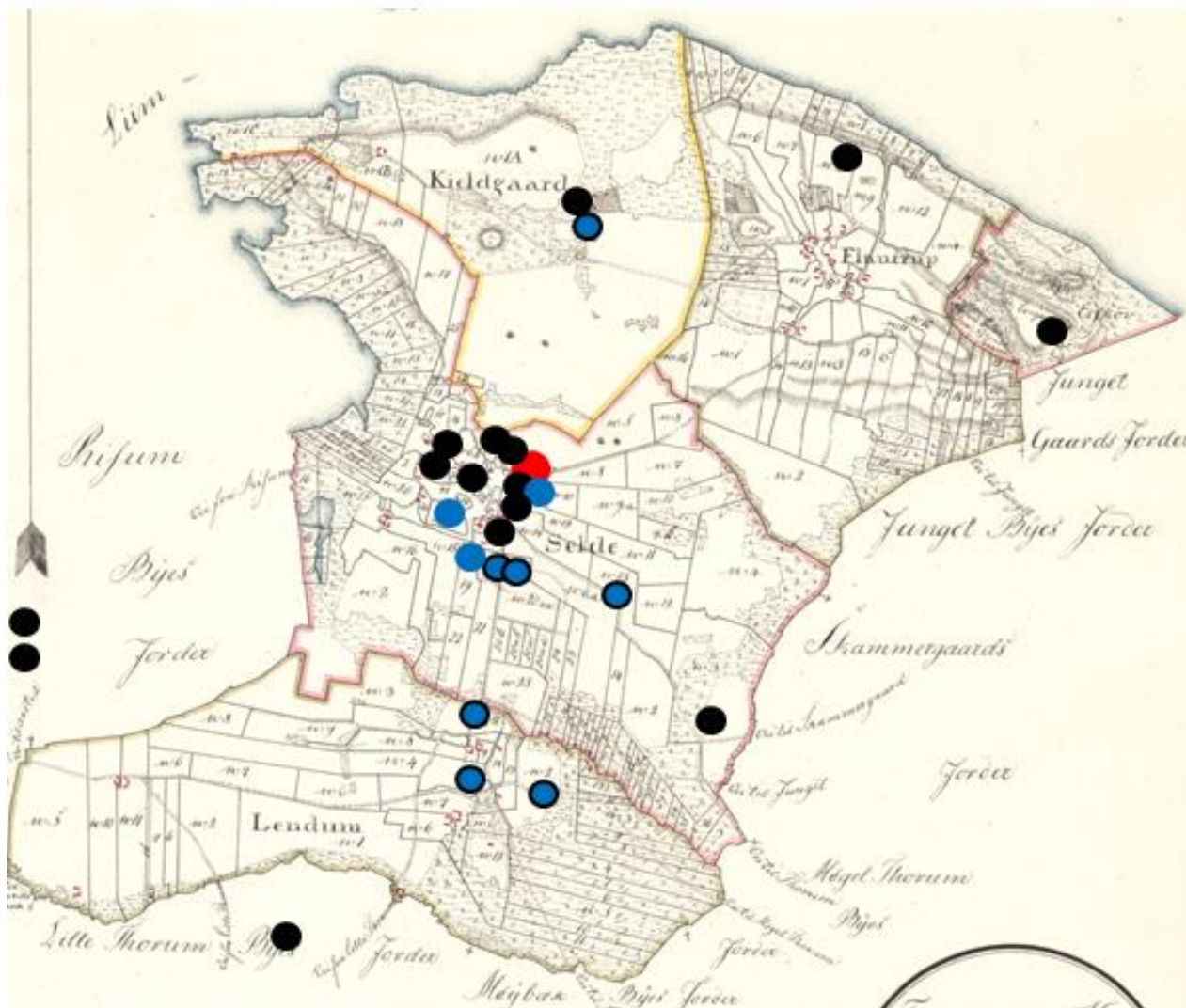
I sagerne mod Jens Hansen blev der kun afhørt vidner i to af dem – i 1828-sagen og i 1843-sagen. I de to andre sager kom vidneafhøringer ikke på tale: 1823-sagen blev afgjort ved forlig, mens 1834-sagen som nævnt ser ud til at være løbet ud i sandet efter husundersøgelsen. Med et par enkelte

undtagelser – godsejeren på Kjeldgaard og den lokale skolelærer – tilhørte de indkaldte vidner den menige landbobefolkning ligesom Jens Hansen selv. I dette afsnit skal vi kigge på, hvem vidnerne var, hvad de sagde, og hvordan Jens Hansen forholdt sig til deres vidneudsagn. Formålet er dels at få et mere konkret indblik i, hvordan den illegale handel på landet var organiseret, dels at finde ud af, hvilken position vidnerne indtog, når de blev involveret i retsforfølgelsen af landprangeren: Var de på myndighedernes side eller var de på Jens Hansens – det vil sige den sorte økonomis – side?

Vidnerne blev, groft sagt, indkaldt til afhøring med to formål: De skulle fortælle på den ene side, om de havde handlet med Jens Hansen, og på den anden side, om de vidste, at han i almindelighed drev handel. De kunne altså både have rollen ”kunde” og rollen ”øjenvidne”. Alle vidnerne fik de samme spørgsmål, så der blev ikke på den måde skelnet i retten, og de to roller kunne jo også sagtens overlappende i den samme person. Alligevel giver det mening at operere med de to forskellige grupper, fordi de i praksis ofte havde forskellig tilknytning til Jens Hansen: Kunderne var normalt fastboende, etablerede folk i lokalområdet, mens øjenvidnerne ofte var eller havde været tjenestefolk hos Jens Hansen. I 1828-sagen viste myndighederne de formodede kunder den største interesse, men i forbindelse med 1843-sagen havde tolder Gottlieb gjort sig en del anstrengelser for at opspore intet mindre end seks af ”Jens Hansens forhenværende Tjenestetyender” – kun to af dem endte dog med faktisk at afgive vidneudsagn (måske fordi nogle af dem var for svære at identificere, som for eksempel den indkaldte ”Rasmus, boer ved eller i Grinderslev”).⁷⁸ Denne indsats kan skyldes en formodning om, at tidligere tjenestefolk, der var kommet videre med deres liv og boede et helt andet sted, ville være mere villige til at udtale sig om eventuelle ulovligheder hos en forhenværende arbejdsgiver end folk, der måske stadig havde en kunderelation til Jens Hansen. Der er dog ikke umiddelbart noget, der tyder på, at det var tilfældet, når man kigger vidneudsagnene igennem – det kommer vi tilbage til.

Men hvem var så de formodede kunder?⁷⁹ Som det fremgår af kortet (s. 27), der viser bopælen for kunderne (ikke øjenvidnerne) fra både 1828-sagen og 1843-sagen, var de først og fremmest lokale, idet næsten alle (22 af 25) boede i Selde sogn. To boede i nabosognet Aasted mod vest og en enkelt mod syd i nabosognet Torum. Samtidig boede godt halvdelen i Selde by ligesom Jens Hansen selv, og adskillige af hans allernærmeste naboer var repræsenteret. Det tyder på en stærk lokal forankring af Jens’ ulovlige handel, men vi kan ikke vide det med sikkerhed, da vi naturligvis kun kender til de kunder, der blev indkaldt som vidner. Og da vi ikke ved, hvordan disse personer er kommet i myndighedernes søgelys, kan vi strengt taget ikke vide, hvor repræsentative de er for Jens’ samlede kundekreds.

Det, vi derimod kan sige med sikkerhed ud fra vidnelisterne, er, at kunderne tilhørte alle lag i det lokale landbosamfund – det antydedes jo også tidligere af, at en af listerne over de konfiskerede varer indeholdt oblater, hvilket vanskeligt kan have haft interesse for andre end sognepræsterne. Den finere del af kundekredsen repræsenteres i øvrigt af proprietær Ernst Christopher von Cossel (1810-1884) til Kjeldgaard, elitegårdmanden Jens Pedersen Quist (1783-1855) i Eskov, der sikkert i økonomisk henseende har kunnet konkurrere med von Cossel, og så – i den mere kulturelle ende – skolelæreren Esper Thomsen Dybdahl (1794-1870). Bevæger vi os herfra ned gennem de socioøkonomiske lag i lokalsamfundet, kommer vi forbi den lokale møller (Jens Jørgensen, 1807-1850), en længere række gårdmænd, nogle håndværkere, nogle husmænd og et par tjenestefolk. Husfæsteren Nicolai Danielsen Hoppe (1780-1837) vidnede i forbindelse med 1828-sagen, og han var – i forhold til von Cossel og Quist – i den modsatte ende af det socioøkonomiske spektrum. Han døde i 1837 som fattiglem, svigerfaderen var i 1823 død som fattiglem, og flere af hans mange børn kom i eftertiden i berøring med enten fattigvæsenet eller retsvæsenet (eller begge væsner) – det har uden tvivl været en økonomisk stærkt presset familie.⁸⁰ Den illegale handel på landet ser altså ud til at have involveret alle landbosamfundets socialgrupper – fra høj til lav.

Kort over Selde sogn fra omkring 1816 med markering af bopæl for de formodede kunder fra 1828-sagen og 1843-sagen. Den røde prik i midten markerer Jens Hansens gård, mens de sorte prikker repræsenterer 1828-kunderne og de blå prikker 1843-kunderne (de tre blå uden sort kant blev ikke afhørt). Prikkerne er så vidt muligt placeret oven på selve de bygninger, hvor kunderne boede – og ellers på den rette matrikel. Tre kunder boede i nabosognene Torum og Aasted: Den sorte prik syd for Selde sogn er placeret på Torum-kundens bopæl i nærheden af sognegrænsen, mens de to prikker mod vest repræsenterer de to kunder i Aasted sogn – uden at være placeret præcis på deres bopæl i sognet. Minoreret sognekort, Geodatastyrelsen.

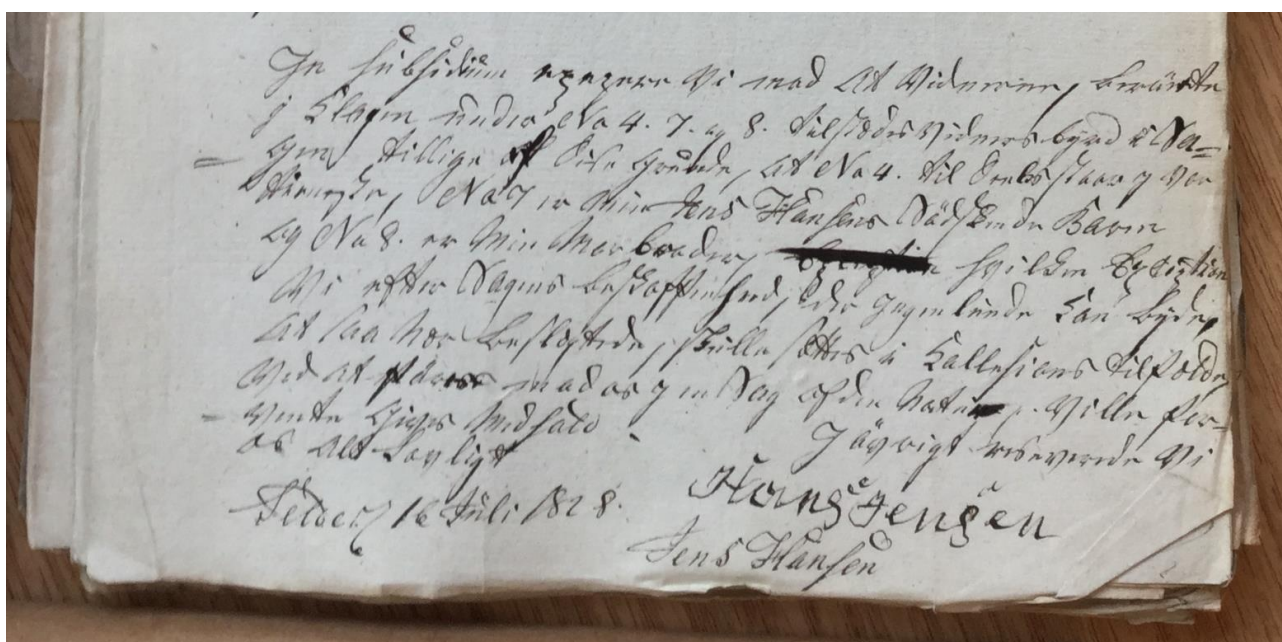
Vidnerne var i almindelighed ikke voldsomt ivrige efter at afgive vidnesbyrd, og forskellige metoder til at undgå det blev anvendt i retten. I 1828 var Niels Pedersen (1765-1841), Christen Jensen Iversgaard (1800-1862) og Anders Christensen Dalstrup (1780-1863) således blevet indkaldt for at vidne (som nr. 4, 7 og 8 på listen over indkaldte), men i retten indleverede Jens Hansen et – tilsyneladende af ham selv forfattet – indlæg, hvor han protesterede mod, at de blev afhørt ”af disse Grunde, at No 4. til dels staar i Vor tjeneste, No 7 er min Jens Hansens Sødskende Barn og No 8. er Min Morbroder.”⁸¹ Dommeren underkendte imidlertid denne protest, ”fordi Exemptionen ikke fra deres Side fremsættes” – altså fordi det ikke var vidnerne selv, der protesterede. ”Det bemærkedes,” fortsætter referatet i politiprotokollen, ”at efter at foranstaaende Kiendelse var oplæst fremsatte de tre Vidner personlig Exemption imod deres Afhørelse.” Også denne protest underkendte

dommeren imidlertid med henvisning til, at det ved den endelige dom kunne afgøres, om der skulle lægges vægt på deres vidnesbyrd eller ej. Det kan næppe undre nogen, at Niels Pedersens svar på samtlige seks spørgsmål var: ”Nei.”⁸²

En lidt anden taktik brugte den tidligere omtalte Nicolai Danielsen Hoppe, da han samme dag blev afhørt og skulle besvare spørgsmålene. Da dommeren nåede til spørgsmål nummer to – om Nicolai havde købt ulovlige købmandsvarer af Jens Hansen⁸³ – refereres forløbet således i politiprotokollen:⁸⁴

Vidnet nægtede at besvare det for ham nu oplæste andet Spørgsmaal, da Sagen, som han udtrykker sig, rører ham selv eller hans egne Handlinger, uden at han vil opgive nogen bestemt Forklaring om, hvori disse Handlinger eller denne Berørelse bestaar. Dommeren kunde saaledes aldeles ingen billig Grund finde til at give hans Benægtelse Medhold og troede derfor at burde paalægge ham at afgive, som tilstævnt, Forklaring under den af ham aflagte Eed.

Vidnerne havde med andre ord ikke meget held med at undgå at blive afhørt – men det var altså ikke uden grund, når Skive-købmændene i deres klage fra 1830 (som omtalt tidligere) skrev, at landprangerne var begyndt at informere kunderne om, at de skulle nægte at lade sig afhøre i retten. Det gjaldt i hvert fald efter alt at dømme Jens Hansen: Han forsøgte selv at få de tre første vidner afvist af retten (de protesterede først mod afhøringen, da hans anmodning var blevet afvist), og Nicolai Hoppes forsøg på at undgå at svare på et spørgsmål virker så ubehjælpomt, at det er oplagt at tænke, at Jens Hansen hjemmefra havde instrueret ham i at nægte, men at han ikke havde forstået nok af instruktionen til at være i stand til at argumentere for sit synspunkt.

Afslutningen på Jens Hansens og faderen Hans Jensens indlæg i politiretten i Skive den 16. juli 1828, hvor de protesterede mod afhøringen af tre af vidnerne. Nederst til højre ses de to herrers underskrifter – og umiddelbart kunne håndskriften godt tyde på, at Jens Hansen selv har forfattet indlægget. Rigsarkivet: Sallinglands Herredsfoged, Sager til politiprotokoller 1791-1830 (B43A-58), læg 1828, indlæg af 16. juli 1828.

Kunne kunderne ikke undgå at blive afhørt, kunne de til gengæld selv bestemme, hvad de svarede – alt efter hvordan de forholdt sig til det at være under ed. Vi så ovenfor, at Niels Pedersen blot valgte at svare ”Nei” til alle spørgsmål, efter at det var blevet ham nægtet at slippe for at vidne. Så hård i filten var han dog det eneste af de indkaldte kundevidner, der var. En anden hårdnakket benægter var Anders Andersen Smed fra Nautrup ovre i det vestlige Salling, men han var hverken indkaldt som øjenvidne eller som formodet kunde: Han var selv under anklage for landprangeri, og han var – som det vil fremgå af det følgende – efter alt at dømme kommet til at udtale sig uheldigt under en tidligere husundersøgelse hjemme hos sig selv. Under afhøringen her i sagen mod Jens Hansen benægtede han nemlig at kende noget som helst til, at Jens Hansen drev ulovlig handel, men så brød to af Skive-købmændene ind i retshandlingen:⁸⁵

Klagerne Hald og Beckmann bemærkede ved dette Vidnets Svar til 1ste Spørgsmaal at de ikke kunde andet end antage at dette Svar var urigtigt, efterdi de begge ved den hos Anders Andersen [...] foretagne Forretning havde hørt denne sige: at Jens Hansen havde større Handel end han.- Anders Andersen paastod at han ikke havde sagt dette med sit Vidende, eller saaledes at han deraf intet vidste at sige.

”Kollegaen” Anders Andersen Smed – der ligesom Jens havde indgået forlig i 1823, men nu var under anklage igen – havde altså i et noget desperat forsøg på at undgå en sag mod sig selv sagt noget i retning af, at Jens var en større fisk end han selv. Men nu, hvor hans udtalelse blev brugt i retten mod Jens Hansen, benægtede han altså at have haft nogen egentlig viden til at underbygge sin påstand, der – forstår man – bare var noget, han havde slynget ud i en presset situation. Han forsøgte med andre ord nu at være solidarisk med Jens – med tilbagevirkende kraft.

Generelt udtalte kunderne sig i ret vage vendinger. Ingen vidste med sikkerhed, at Jens Hansen i almindelighed handlede med købmandsvarer, og deres egne transaktioner med Jens beskrev de som lån eller budvirksomhed. Mølleren Jens Jørgensen fortalte således i 1843-sagen, ”at han ikke kunde huske,” om han havde købt købmandsvarer af Jens Hansen, ”men at han nok har laant af saadanne Varer hos Indstevnte, hvilke Varer igjen er godtgiort med andre Varer. Tiden dette er skeet kan Vidnet ikke erindre, ligesom han ikke heller veed, om Jens Hansen med saadanne Varer har dreven Handel.” Det næste vidne ved samme afhøring, gårdmand Christen Nielsen på Selde Mark, ”kan ikke huske om Jens Hansen har dreven Handel med de omspurgte Slags Varer, og har han eiheller kjøbt af ham, men sendt Bud med ham at kjøbe til ham hvad han heraf havde Brug for, og har han derfor leveret ham Korn i Betaling.”⁸⁶ Denne form for udtalelser var helt almindelige: Man sørgede for ikke at kunne gribes i en løgn, men samtidig sagde man heller ikke mere end højst nødvendigt. Tjenestefolkenes vidneudsagn var i det store hele designet på samme måde – således sagde den 24-årige tjenestepige Dorthe Jensdatter (som samtidig var Jens Hansens kusine) både noget og ingenting, da hun i 1828 blev afhørt: ”Vidnet har under sit Ophold vel seet Folk at faae af de Slags varer, som i Qvæstionen ere opgivne, men om disse Folk af Jens Hansen eller Fader har kjøbt dem, eller om de har havt Bud med ham om slige Varer, veed Vidnet ikke.”⁸⁷

Ingen af vidnerne mente (med en enkelt mulig undtagelse, som vi skal vende tilbage til) at have købt ulovlige varer af Jens Hansen, så selv om de fleste angav, at de faktisk *havde* hørt rygter om, at Jens drev ulovlig handel, kunne ingen af dem bekræfte det. I retten interesserede anklageren sig naturligvis for rygterne, men der stoppede meddelsomheden som regel. I 1828 blev Anders Jensen Furbo således afhørt i sagen mod Jens Hansen, og han havde ”vel hørt af Rygte at Jens Hansen skulde have drevet nogen Handel, selv veed Vidnet intet derom og er ej heller i Stand til at opgive naar eller af hvem han har hørt saadant Rygte.” Man fornemmer næsten, at Anders Furbo sad og grinede i skægget, da han under afhøringen fortsatte med at beskrive sine egne transaktioner med Jens: ”Vidnet har egentlig aldrig kiøbt noget hos Jens Hansen, men denne har efter Vidnets

Anmodning ved en Reise til Aalborg engang kjøbt nogle Søm til ham, og medgav Vidnet ham Penge hvorfor disse skulde kjøbes, saavidt han kan erindre.”⁸⁸ Mindre kunne det næsten ikke blive.

Den eneste reelle undtagelse fra vagheden kom fra gårdmanden Iver Nielsen, da han blev afhørt i forbindelse med 1843-sagen. Han blev ligesom de fleste andre vidner afhørt den 20. august 1845, og i den forbindelse udtalte han sig ikke afvigende fra normen:⁸⁹

Efter Rygte er det Vidnet bekjendt, at Jens Hansen driver Handel med de omspurgte Slags Varer, selv veed han det ikke; men han har sendt Bud til ham, oftere, at købe Varer til sig af omhandlede Slags, ligesom og ladet samme afhænte ved Fjorden og stundom i Huset af Smaating. Vidnet har nok seet at Flere har faaet Varer hos Indstevnte, men han har ikke hørt eller seet Handelen afsluttet. Selv har han ikke, ei heller ved sine Folk, faaet Varer tilkjøbt.

Men så skete der det helt usædvanlige, at Iver Nielsen dagen efter henvendte sig til dommeren og forklarede, at han under afhøringen ”i høi Grad var angreben af Hovedpine”, og derfor var han nu bange for ”ikke udførlig nok at have forklaret sig over Sagen.” Derfor ville han gerne, ”saasnt han havde Ende paa Høsten,” læse sit vidnesbyrd igen og se, om han havde noget at tilføje. Den 8. september havde Iver åbenbart fået afsluttet høsten og orienteret sig i sit tidligere vidnesbyrd, og nu var han klar til at tilføje yderligere. Da han først fik munden på gled, var han næsten ikke til at stoppe igen.⁹⁰ Han kunne fortælle, at han for tre år siden havde købt træ af Jens Hansen, at han her i foråret havde købt en tønne tjære for seks rigsbankdaler og en mark,⁹¹ at hans kone i sommers havde købt et brev knappenåle for en mark, at hun også havde købt en kardus tobak, at han fra Jens Hansens ”Pakhuus eller Kammer” havde fået udleveret hør, at han havde købt en almanak, at hans kone havde fået et bundt tvist og lånt for 8 skilling spanskrør, at der var ”flere Slags Handelsvarer, som Vidnet nu ikke kan huske at specificere,” som han havde fået udleveret, men som han på forhånd havde bestilt, ligesom det var tilfældet med ”grovere Varer” som jern, stål, hør, tømmer, salt og kul, som han havde modtaget ved fjorden. Nogle af disse transaktioner kunne måske forklares som lovlig budvirksomhed, men andre omtalte Iver tydeligt som køb. Og da han forklarede nærmere om den tønne tjære, som han havde købt, afslørede han yderligere et element af stor interesse for efterforskningen:⁹²

Angaaende Tjærehandelen bemærker Vidnet, at da han gik til Jens Hansen i denne Anledning, var det for at bede ham om at købe ham den i Aalborg, men ikke til højere Priis end 6 Rbd. Dette forsikrede Jens Hansen ikke at kunde faae den, til den Priis, ligesaa og, at det vilde vare noget inden han kom til Aalborg; og da det var Vidnet om at gjøre snart at faae Tjæren, overleverede Jens Hansen ham en i Gaarden liggende Tønne Tjære for 6 Rbd samt 1 Rbmk i Fragt af den. Tjæren har Vidnet ei endnu faaet betalt; Han har rigtignok leveret Korn for hvad han saaledes har kjøbt af Jens Hansen, men de har endnu ikke faaet deres Mellemværende opgjort, og fører Jens Hansen Bog over deres Handel, og Maaden denne afgiøres paa.-

Dette citat giver et lille indblik i, hvordan den ulovlige handel foregik i en gråzone, sandsynligvis også for kunderne selv: Iver kom egentlig for at sende (lovligt) bud til Aalborg om en tønne tjære, men kom i stedet hjem med en tønne, som han (ulovligt) havde købt af Jens på stedet. Men i forhold til selve retssagen var det interessante i Ivers udtalelse først og fremmest, at han fortalte, at Jens Hansen førte bog over sine handler – det betød, at der var mulighed for på en helt anden måde end hidtil at *bevise*, hvad han foretog sig. Da Jens Hansen sidenhen kategorisk benægtede at have ført sådanne bøger, afviste amtmanden imidlertid at give dommeren lov til at foretage en ny husundersøgelse hjemme hos Jens med henblik på at fremskaffe bøgerne. Sporet blev således ikke afgørende for sagens opklaring, men til gengæld fortæller vidneudsagnet os lidt om, hvordan Jens

organiserede sin handel – nemlig i form af en formentlig temmelig vidtstrakt kreditvirksomhed, hvor han førte bog over sine skyldnere, så der ikke blev overladt noget til tilfældighederne.

Jens Hansens egen tilgang til de spørgsmål, der blev stillet, og til de vidneudsagn, som på den ene eller anden måde inkriminerede ham, var ganske enkel: Han benægtede alt, der var ulovligt, og påstod hårdnakket, at alt, der blev fundet hjemme hos ham, var indkøbt til eget forbrug. Iver Nielsens vidneudsagn gav han dog en særlig kommentar med på vejen: ”med Hensyn til at Iver Nielsen har forandret sin Forklaring, da protesterede han herimod, og navnlig, at et saa ustadigt Vidne tillægges noget Værd til Skade for ham.”⁹³ Som vi så, havde Jens Hansen held med at benægte, idet retten i sidste ende ikke fandt det bevist, at han havde solgt købmandsvarer ulovligt – og det altså på trods af et vidneudsagn som Iver Nielsens. Det hjalp ham dog givetvis, at vidnerne i almindelighed var langt mindre meddelsomme end Iver: Når de først var blevet tvunget til at udtale sig, viste de sig at have forbløffende lidt og forbløffende uklar viden om, hvad Jens Hansen egentlig foretog sig.

Leverandørerne

For at kunne sælge købmandsvarer på landet, må man have noget at levere. Et sidste sæt af aktører, der var aktive i den ulovlige handel på landet, var således dem, der fungerede som landprangerens leverandører. Dette led i den samlede handelsvirksomhed blev i Jens Hansens tilfælde kun aktiveret i forbindelse med 1843-sagen, hvor retten – med svingende held – forsøgte at få afhørt købmænd, der havde *solgt* købmandsvarer til Jens, og skippere, der havde *transporteret* varerne til Jens.

Vi tager først et hurtigt kig på skipperne, som retten ikke fik meget ud af at prøve at få fat i. Etnologen Johannes Møllgaard omtaler i sin tidligere nævnte artikel om *Bønder og handel i Salling 1680-1780* to steder i Salling, hvor skippere kom for at handle/aflevere varer: Fursund i nord mellem øen Fur og Selde og så Lysen Havn ved Harre Vig i Vestsalling.⁹⁴ Lysen Havn ved Harre omtales i 1680erne og i 1735 som en meget aktiv ulovlig opankringsplads,⁹⁵ og et dødsfald fra Harre kirkebog mere end antyder, at dette stadig var tilfældet i første halvdel af 1800-tallet: Den 16. juni 1816 blev en 66-årig skipper fra Nibe ved navn Frederik Worm begravet her, og i bemærkningsfeltet skrev præsten, at skipperen

havde handlet her og i omliggende Sogne henvend 40 Aar og fandt Natten til 16de Juni sin Død ved at falde ud af sin Kog formodentlig da han vilde forrette et Natur=Erinde, Han efterlod sig her i Egnen det Vidnesbyrd: Aldrig at have forurettet nogen i Handel; og ingensinde at have havt noget udstaaende med nogen.

Man fristes til at tilføje: Det skulle da lige være myndighederne! Men at en lokal sognepræst kan rose en ulovligt handlende skipper for hans virksomhed må alt andet lige være udtryk for en temmelig afslappet holdning til ulovlig handel på landet – som formentlig deltes af den menige landbobefolkning.

På samme måde som Frederik Worm transportererede varer ad søvejen til sallingboerne, så vi også, at Jens Hansens kunder nogle gange angav, at de modtog varerne ”ved Fjorden.” Det har formentlig været tættere på end ved Lysen Havn – måske ved Fursund, der lå ganske tæt på Selde by. Dommeren var derfor også interesseret i at komme til at snakke med de skippere, der fragtede varer for Jens – måske kunne de kaste lys over handlernes natur? Jens blev derfor spurgt, hvem der fragtede varer til Salling for ham – for han havde ikke nægtet at have købt varer og fået dem fragtet – og han oplyste beredvilligt ved forhøret den 20. august 1845, at der var tale om skipperen Hans Laursen fra Hjarbæk. Samme dag bad dommeren om at få Hans Laursen (der tilhørte en anden retskreds) afhørt, men små tre uger senere indkom den nedslående besked, at det ikke kunne lade sig gøre: Hans var død. Af Vorde sogns kirkebog fremgår det da også, at den 35-årige skipper Hans

Laursen fra Hjarbæk døde allerede den 18. juni 1844, da han ”faldt overbord fra sit Fartøi ved Løgstør og druknede.” Jens Hansen har udmærket været klar over, at den eneste skipper, han nævnte ved navn, var død over et år tidligere, og han har formentlig moret sig ved tanken om, at dommeren i spænding sad og afventede, hvad dette centrale vidne kunne afsløre. En af Jens’ handelspartnere nævnte i en anden afhøring, at en skipper ved navn Poul Danielsen fra Løgstør ”som oftest” havde bragt varerne til Salling. Hertil svarede Jens blot, at det var muligt, ”men det kunde han nu ikke huske.”⁹⁶ Jens Hansen ville med andre ord ikke tale om andre skippere end den afdøde. Retten ser ikke ud til at have forsøgt at skaffe et vidnesbyrd fra Poul Danielsen, så dommeren fik faktisk aldrig fat i et vidne fra transportleddet af den ulovlige handel.

Selve leverandørerne havde retten lidt bedre held med. Jens Hansen fik efter alt at dømme sine handelsvarer fra købmænd i Løgstør og – især – Aalborg. I hvert fald var det købmænd fra de to byer, dommeren fik afhørt til brug ved sagen mod Jens Hansen. I alt blev fem Aalborg-købmænd og en enkelt fra Løgstør afhørt.⁹⁷ Den ene af købmændene fra Aalborg havde aldrig hørt om Jens Hansen før, men alle de andre kendte ham udmærket. Til gengæld var det så som så med præcisionen i vidneudsagnene. Johannes Kier (1797-1865) fra Aalborg afgav eksempelvis denne forklaring om sin handel med Jens:

Den omspurgte Gaardmand Jens Hansen af Selde har i flere Aar, og navnlig i f: A: [forrige år] samt saa vidt [Kier] mindes tillige i d: A: [dette år] afkøbt ham forskiellige Handelsvare, saasom Tømmer, Planker, Brædder og Jernstænger, nærmere kan han ikke opgive det, da Varene ere betalte med det samme, saa at de ikke ere blevne noterede i hans Bøger [...], ligesaa lidet som han er istand til nærmere speciel at opgive enten til hvilke Tider, eller hvor meget den omspurgte Gaardmand har erholdt af ethvert Slags, samt til hvilke Priser [...]. Da Jens Hansen saa vidt han mindes, naar han har indfundet sig hos ham, er ankommen til vogns, saa har han ei selv kunnet medtage de kjøbte Sager, hvilke derefter ere ham tilstillede med Skibsleilighed, men [Kier har ikke] antegnet hos sig med hvilke Skippere Varene ere afsendte.

Johannes Kier fortalte altså retten, at alle handler blev afviklet kontant, og at Jens altid kom over land og dermed ikke selv havde et skib ved hånden til at transportere varerne hjem på. Om det er rigtigt eller ej, får naturligvis stå hen i det uvisse. Men det er klart, at påstanden herom gjorde det mere sandsynligt, at Johannes Kier desværre ikke var i stand til at hjælpe myndighederne i sagen mod hans kunde fra Salling.

Jens Schibbye Herskind (1792-1850) og Frants Berthelsen (1785-1860) var lidt mere meddelsomme. De leverede hver især en udskrift af deres handler med Jens Hansen. Herskind attesterede således, at han kun havde fundet ham i sine bøger én gang, nemlig da Jens i september 1842 havde købt ”en Ubetydelighed af Hør og Glas” for 62 rigsbankdaler og 42 skilling.⁹⁸ Berthelsen forklarede, at han og Jens Hansen havde handlet ”i nogle Aar,” og at han havde solgt Jens brændevin, tømmer, salt og tjære, ”dog alt i smaae Qvantiteter.” Som bevis leverede Berthelsen en udskrift af sine regnskabsbøger, der viste, at Jens fem gange i 1844 og 1845 havde købt varer hos ham for et samlet beløb af godt 91 rigsbankdaler,⁹⁹ og han tilføjede, at ”større har Qvantiteterne ikke været i de foregaaende Aar.” Det er mildt sagt påfaldende, at Herskind kaldte en handel til 62 rigsbankdaler ”en Ubetydelighed,” når man for eksempel sammenligner det med, at lønnen for en avlskarl på en stor gård i Viborg amt i 1839 angives til 25 rigsbankdaler om året (foruden kost og logi).¹⁰⁰ Det er ligeledes påfaldende, at Berthelsen kaldte sine salg til Jens for ”smaae Qvantiteter,” når en af posterne bestod af intet mindre end 111 pottes brændevin: Det svarer til 107 liter. Herskind og Berthelsen har selvfølgelig følt sig tvunget til at udtale sig sandfærdigt til retten, så der ikke kunne sættes en finger på dem. Men de gjorde samtidig deres bedste for at nedtone handlernes omfang i deres formuleringer – med begrænset held, kan man sige, når man kigger nærmere på tallene.

No 30

Jens Hansen i Selde.

1844.

June 14	an	M. Kattor	Breadanin	12 1/2	de	14	-	2	-	11
21		Tammen	af	de	Requies	41	-	2	-	
25		Man	af	de		17	-		-	
		Staub	af	de		3	-	4	-	
Aug 18		Staub	Gavn			6	-		-	
1845		Plunder				6	-	2	-	0
April 22		Staub	af	de		2	-	3	-	8
1844						91 1/2 4 1/2				
Aug 18		for	19	Punder	af	de	2			
June 2		Curant				26	-	2	-	8
						Balance d. 91 1/2 4 1/2 91 1/2 4 1/2				

Lagret d. 1 Septbr 1845

Berthelsen

Det skulde en udmøntlig Extract af Jens Hansen

Løgstør-købmanden Frants Berthelsens udtog af sine regnskabsbøger for 1844 og 1845 vedrørende handlerne med Jens Hansen. Øverst står, hvad Jens har købt hos ham, og nederst står, hvordan det er betalt – nemlig med korn og i rede penge. Rigsarkivet: Sallinglands Herredsfoged, Dokumenter til sættemerkeprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 30.

Albert Raffel (1804-1883) fra Aalborg forsøgte sig med en anden strategi. Han blev i første omgang indkaldt til forhør ligesom de øvrige købmænd, og da forklarede han beredvilligt, at han i flere år havde handlet med Jens Hansen og solgt ham varer som "Salt, Jærn, Kaffe og Sukker m.v." Han sagde dog også, at han var nødt til at konferere med sine regnskabsbøger for eventuelt at kunne give mere præcise oplysninger: Når han havde gjort det, ville han sende resultatet til dommeren. Sådan gik det dog ikke. I stedet modtog dommeren nogle dage senere en besked fra Raffel om, at han "efter nærmere Overveielse ikke [kan] meddele den forlangte Udskrift af mine Bøger, da det mueligt kunne give Oplysninger, som jeg for mit eget Vedkommende ikke kunde ønske skulle komme for tredje Mand." Raffel ønskede altså af konkurrencehensyn ikke at fortælle detaljeret om sin handel med Jens Hansen. Om det var en reel frygt hos købmanden, kan vi naturligvis ikke vide, men det er også muligt, at han sagde sådan for at beskytte en god kunde. Raffel blev åbenbart gået nærmere på klingen, for efterfølgende skrev han en ny udtalelse, hvor han var lidt mere meddelsom:¹⁰¹

Ifølge Opfordring af [byfogeden i Aalborg] tjener til nærmere Oplysning at Jens Hansen i Selde i flere Aar har handlet med mig og har hans Omsætning med mig været ca 3 à 400 Rbd [rigsbankdaler] aarlig, som bestod deels i Varer han har faaet af mig, saasom Hamp, Hør, Jern og Søm m.m. og deels i Landets Producter, som han leverede mig.

Raffel formåede altså ikke at tale sig ud af at give i det mindste nogle overordnede oplysninger om sin handel med Jens Hansen. Derfor kan vi da også i dag dokumentere, at Jens Hansen må have drevet en temmelig omfattende handel med købmænd fra andre købstæder end Skive: En årlig omsætning på 3-400 rigsbankdaler var temmelig meget. Og det var endda kun med en ud af adskillige købmænd, som han handlede med.

Myndighederne havde altså ikke held til at komme til at afhøre de skippere, der bragte varerne til Salling, men de fik fat i købmænd fra Løgstør og især Aalborg, som handlede med Jens Hansen. De gav *nogle* oplysninger, men virkede i det store hele lige så utilbøjelige til at udtale sig, som Jens Hansens kunder var. Det er bemærkelsesværdigt, da man godt kunne forvente, at købmændene ville have sympati for kollegerne nede i Skive, som havde klaget over den ulovlige handel på landet. Denne handel gik jo netop de lovlige købstadskøbmænd i bedene. Denne manglende solidaritet skyldes utvivlsomt, at Jens Hansens handel var i Aalborg-købmændenes interesse: Han var jo deres kunde og øgede deres omsætning.

Købmanden Albert Raffel (1804-1883) fra Aalborg var en af dem, der blev afhørt i 1845 i forbindelse med sagen mod Jens Hansen. Af konkurrencehensyn – og måske også andre hensyn? – ønskede han ikke at fortælle præcis, hvad han havde solgt til Jens Hansen og til hvilke priser. Foto: L. Grundtvig. Det Kongelige Bibliotek.

Denne pointe understøtter en overordnet vurdering, som amtmand Schönheyder i Viborg fremsatte allerede i 1830, hvor Skive-købmændene havde klaget til Danske Kancelli over det omsiggribende landprangeri i Salling. Kancelliet i København ville gerne høre den lokale amtmands syn på sagen, og han mente ikke, at Skive-købmændene egentlig var utilfredse med, at der blev handlet ulovligt på landet. Men de var utilfredse med ikke at få *deres* bid af kagen:¹⁰²

Ved gunstig Overveielse af Sagen vil det uden Tvivl findes, at Disputerne hovedsagelig grunde sig i de forskellige Kjøbstæders indbyrdes Jalousie. Naar de Vahre med hvilke der efter Skive-Kjøbmænds Formeening drives Landprang samtlige vare tagne hos dem, vilde der ingen Grund til Anke været forhaanden, da deres Afsætning sikkerlig ved Udsalget snarere forøgedes end formindskedes, men deres Klage anlediges ved at Vahrene hentes fra andre Kjøbstæder. I [...] Grunden ligger Skive-Kjøbmænds Misfornøielse deri, at det efter Omstændighederne som fordeeltigere anseete Marked i Aalborg er foretrukket for Markedet i Skive. De ville at Beboerne i Selde isteden for at faae deres Fornødenheder directe fra Aalborg skulle efter en lang Omvei tage dem i Skive uden i en fordeeltigere Handel at finde Erstatning. Kunne Skive Kjøbmænd indrette dem efter at modtage den Sallingske Landmands Producter til passende Priser og ligeledes til saadanne at sælge dem hvad de behøve at kjøbe, ville de ikke faae at klage over Landprangere, hvilke om de opstaar kun ville tjene til at befordre deres Handel.

Amtmanden mente altså, at den egentlige årsag til Skive-købmændenes klage over landprangeriet i Salling var, men at bønderne handlede med varer fra andre byer end Skive: Hvis Jens Hansen blot havde købt sine handelsvarer i Skive, ville de have været glade for hans aktiviteter. Derfor burde Skive-købmændene, skrev amtmanden, sælge deres varer billigere og købe bøndernes produkter dyrere, så det kunne svare sig for sallingboerne at handle med dem.

Amtmandens vurdering var ikke helt upartisk. Som den øverste repræsentant for den lokale administration måtte han forsvare sig mod Skive-købmændenes mere eller mindre eksplicitte klage til centraladministrationen over, at de lokale myndigheder ikke fik stoppet det ulovlige landprangeri – og det gjorde amtmanden altså blandt andet ved at påpege, at problemet lå hos købmændene i Skive selv og ikke hos hverken ham, herredsfogeden eller for så vidt de ulovligt handlende bønder. Men at han havde et motiv til at skrive, som han gjorde, betyder ikke nødvendigvis, at det var helt forkert – i hvert fald giver det som nævnt god mening, når man ser på, hvordan Løgstør- og Aalborg-købmændene håndterede at blive afhørt om deres gode kunde nede i Salling.¹⁰³

Den sorte økonomis livsgrundlag

I 1804 udspandt der sig en kort diskussion i det københavnske ugeblad ”Politivennen” om landprang: Der blev bragt to indlæg, et fra en anonym indsender og et svar fra en premierløjtnant Schultz.¹⁰⁴ Den anonyme indsender klagede over, at prangeriet var til stor skade for bybefolkningen. Premierløjtnanten, derimod, forsøgte at se sagen fra begge sider, men han medgav, at prangeriet fandtes: ”Dette Væsen eller Uvæsen, hvad man vil kalde det, er til næsten over hele Danmark; allevegne klages derover, næsten aldrig bliver det straffet.” Samtidig understregede han dog også, at landprangeriet havde sin berettigelse, ikke mindst i det købstadsfattige vestlige Jylland, hvor bønderne ”paa mange Steder have 5 Mile til den nærmeste”: Her forekom det ham ”meget nyttigt, at især Smaa-Mænd kan faae adskillige Ting, uden at rejse saa lang en Vej.”

Det interessante ved diskussionen er, at den viser en diskurs, hvor der var almindelig enighed – allerede i 1804 – om, at den ulovlige handel på landet var udbredt og forblev ustraffet. Det er den samme diskurs, Skive-købmændene i 1830-klagen talte ind i, idet de dog begrænsede det til deres eget lokalområde. Samtidig viser diskussionen i Politivennen, at der i dele af offentligheden var

forståelse for, at landprangeriet kunne være den mest rationelle måde at dække landbobefolkningens varebehov på – ja, i visse tilfælde den eneste reelt mulige.

Her er vi inde ved kerneårsagen til, at den sorte økonomi kunne eksistere så forholdsvis uhindret: Flertallet af interessenterne var *for* – og ikke *imod*. Gennemgangen af sagerne mod Jens Hansen viser, at adskillige af aktørerne i realiteten drog fordel af hans landprangeri, hvor ulovligt det end var: Hans kunder fik deres behov opfyldt på en mere rationel måde, end hvis de selv skulle til købstaden for at handle, og hans leverandører fik øget deres egen omsætning enten som købmænd eller skippere. Ikke mindst derfor var de kun i begrænset omfang villige til at udtale sig i retten. Samtidig havde de lokale embedsmænd deres egne årsager til helst at ville se igennem fingre med den ulovlige handel: Dels kunne de mest gustne embedsmænd tænkes at udnytte ulovlighederne til egen vinding, dels viste stort set alle erfaringer, at det var yderst vanskeligt at få landprangere dømt – både fordi de kunne nægte alt, og så fordi lovgivningen var så kompliceret, at det var vanskeligt at gennemføre en sag korrekt. Det sidste punkt har formentlig været almindelig kendt i den interesserede offentlighed – i hvert fald henviste premierløjtnant Schultz allerede i 1804 i Politivennen til et af de juridiske problemer, som embeds- og købmændene i Skive siden kom til at føle på egen krop:

Aarsagen hvorfor Landprang uagtet dets Almindelighed, og de hyppige Klager, sielden bliver straffet, søger jeg deri, at Sagen ej maae anlægges ved Inquisition. Øvrigheden kan altsaa ikke tage notiz deraf uden Klage. Denne føres efter Sagens Natur aldrig af Naboe-Bønder, efterdi Prangerne ere dem til Nytte. Købmændene kan kun i sieldne Tilfælde tilvejebringe fuldkomne juridiske Beviser: hvilket lettelig kan indsees.

De lokale embedsmænd har dog formentlig ikke kun vendt det blinde øje til landprangeriet af korrupsionsbaserede eller juridiske årsager. De var også tilstrækkeligt fysisk tæt på de lokale omstændigheder, der dannede udgangspunkt for den mest almindelige argumentation for, at landprangeriet havde sin berettigelse: afstanden til nærmeste købstad. I sin beskrivelse af Ribe amt skrev landvæsenskommissær Dalgas således i 1830 reelt et offentligt forsvar for det ulovlige prangeri med udgangspunkt i netop det faktum:¹⁰⁵

Landprangere, skjøndt uden for Lovens Act, betragtes dog af de Fleste som saare nyttige Medlemmer af Staten, i det de ikke alene fremme Afsætningen af Producterne, men tillige spare Landmanden megen Uleilighed, mange forgjeves Reiser, og gjøre det mueligt for den, som ingen Heste har, at faae sit Overskud anbragt.

Dermed var der kun de lokale købmænd i den nærmeste købstad tilbage til for alvor at føle et tab ved den sorte økonomis trivsel – og så centraladministrationen, der i hvert fald i 1830 tog Skivekøbmændenes klage alvorligt. På den måde beskyttede man fra København de overordnede samfundsinteresser,¹⁰⁶ men de konkrete, lokale vilkår var jo heller ikke helt så presserende set ud fra centraladministrationens synspunkt, som de var set ud fra lokal- og regionaladministrationens synspunkt.

Landprangerne kunne altså i alt væsentligt gennemføre deres virksomhed, fordi flertallet af aktørerne fandt den fordelagtig, selv om den var ulovlig. Det var den ikke længere fra 1862, hvor næringsfrihedsloven fra 1857 trådte endegyldigt i kraft. Da havde Jens Hansen været død i over 10 år, så han nåede ikke at se sin handelsvirksomhed blive erklæret lovlig – men han havde jo også klaret sig fint uden.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Danske Kancelli, 3. Departement

Brevsager 1831

Højesteret

Domprotokol 1830 og 1845

Domssager 1830

Voteringsprotokol 1830 (E-G)

Kjeldgård Gods

Fæsteprotokol 1710-1835

Løgstør Byfoged

Politiprotokol 1842-1850

Rentekammeret, Slotsbygningsskmissionen

Sager vedr. indsamlingen til Christiansborgs genopførelse 1794-1800

Sallinglands Herredsfoged

Dokumenter til sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845

Politiprotokoller 1822-1829

Sager til politiprotokoller 1791-1830

Skøde- og panteprotokoller 1811-1815, 1820-1828, 1832-1835 og 1851-1853

Strafferegister 1791-1878

Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845

Skive Byfoged

Fogedprotokoller 1828-1854

Sager til fogedprotokoller, byen 1823-1834

Viborg Stiftamt

Journaler, Justits- og politivæsen 1828

Viborg Stiftamts Overpolitiret

Overpolitiretsprotokoller 1795-1846

Aalborg Byfoged

Politiprotokol 1843-1846

Litteratur

Begtrup, Gr.: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Nørre-Jylland, Tredje Deel (Ringkøbing, Thisted og Viborg amter)*. København, 1812.

- Behrend, C. (meddelt af): *Laurits Engelstofts Rejseiagttagelser i Jylland i Aaret 1805*. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. række, VI. bind, 1908-1910, s. 21-60.
- Blicher, St. St.: *Viborg Amt. Beskrevet efter Opfordring fra det kongl. Landhuusholdnings-Selskab*. København, 1839.
- Boje, Per: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*. Aarhus, 1977.
- Brinck-Seidelin, L. C.: *Hjørring Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København, 1828.
- Christensen, Søren Bitsch: *Danish towns as economic agents in the market town system, ca. 1600-1850*. In: Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism – Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, Aarhus, 2008, s. 45-96.
- Dahlerup, Troels: *De fire stænder, 1400-1500*. Viborg, 1989.
- Dalgas, C.: *Veile Amt. Foranstaltet, efter Kongelig Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet*. København, 1826.
- Dalgas, C.: *Ribe Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København, 1830.
- Dalgas, C.: *Svendborg amt beskrevet 1837* – udgivet med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen. Odense, 1992/København, 1837.
- Djørup, C.: *Thisted Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kgl. Landhuusholdnings=Selskab*. København, 1842.
- Hald, J. C.: *Randers Amt. Foranstaltet, efter Kongelig Befaling, ved Landhuusholdningsselskabet*. København, 1827.
- Hald, J. C.: *Ringkjøbing Amt. Beskrevet, efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København, 1833.
- Hansen, J. C.: *Handel og Handelsstand*. I Charles Thiesen (red.): *Bogen om Skive*. Skive, 1926, pp. 377-432.
- Jensen, Mette Frisk: *Korruption og embedsetik. Danske embedsmænds korruption i perioden 1800 til 1866*. Odense, 2013.
- Kristensen, H. P.: *Brændevinsskatten i Salling*. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. række, VI. bind, 1908-1910, pp. 508-530.
- Lorenzen, Vilh.: *Vore Byer. Studier i Bybygning III. Afviklingen af den senmiddelalderlige By hæmmet men de nye Byidealer fastholdt 1660-1720*. København, 1955.
- Møllgaard, Johannes: *Bønder og handel i Salling 1680-1780*. I: *Bol og By*, 1997:2, pp. 48-77.
- Nielsen, A. Strange: *En islændings dagbog fra et ophold i Salling vinteren 1795-96 (del 1: 22.9.1795-31.1.1796)*. I: *Skivebogen* 1959, pp. 62-105.
- Olesen-Husted, N.: *Peder Lydersen af Hvidbjerg Holmgaard*. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. række, VI. bind, 1908-1910, pp. 61-88.
- Pedersen, Finn Stendal: *Kunsten at spørge ret! En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820*. I: *Bol og By*, 1989, pp. 7-41.
- Pedersen, Margit Baad: *Købmand og høker på landet. En ny erhvervsgruppe og dens rolle – økonomisk, socialt og kulturelt 1850-1900*. Etnologisk Forum, 1983.
- Tang Kristensen, Evald: *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde. Århus/Silkeborg 1892-1901*. Bd. I-VII.

Thomsen, Asbjørn Romvig: *Lykkens smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*. Landbohistorisk Selskab, 2011.

Thomsen, Asbjørn Romvig: *Utak var sognefogedens løn. Om sognefoged Mikkel Pedersen Gaardbos fortrædeligheder i Salling i begyndelsen af 1800-tallet*. I: Siden Saxo, 2017:2, pp. 14-23.

Noter

¹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Klage fra Skive-købmændene, 28. marts 1830).

² Dahlerup: *De fire stænder*, s. 166.

³ Især paragrafferne 3-13-24 til 3-13-26.

⁴ Forordning af 25. august 1741 ”Om Land- og Forprang, og de deraf sig reisende Sagers, samt alle Politie-Sagers, Paatale og Paakiendelse”.

⁵ Christensen: *Danish towns*, s. 69.

⁶ Christensen: *Danish towns*, s. 69.

⁷ Pedersen: *Købmand og høker*, s. 17-21.

⁸ Høkerloven fra 1856 gav mulighed for mod erhvervelsen af et patent for fem rigsdaler at oprette en høkerhandel (en købmandshandel med et begrænset vareudbud) på landet, mens næringsloven fra 1857 betød, at man fra 1862 mod erhvervelsen af et næringsbevis kunne oprette en regulær købsmandshandel på landet. Pedersen: *Købmand og høker*, s. 22-23.

⁹ Pedersen: *Købmand og høker*, s. 5.

¹⁰ Christensen: *Danish towns*, s. 69.

¹¹ Forordning af 25. august 1741 ”Om Land- og Forprang, og de deraf sig reisende Sagers, samt alle Politie-Sagers, Paatale og Paakiendelse”.

¹² Møllgaard: *Bønder og handel*. Da jeg i årene 2007-2010 skrev ph.d. med udgangspunkt i en analyse af sociale forhold i tre sogne i Salling (ca. 1750-1850), mødte jeg Johannes Møllgaard, der på daværende tidspunkt allerede i flere årtier havde beskæftiget sig intensivt med især to af sognene (ca. 1650-1750), uden at jeg vidste det. Vi havde altså arbejdet parallelt med nøjagtigt det samme lokalområde. Det viste sig, at vi havde adskillige fælles bekendte i 1700-tallets nordøstlige Salling.

¹³ Christensen: *Danish towns*, s. 69-70.

¹⁴ Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand*, s. 116-117.

¹⁵ Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand*, s. 269.

¹⁶ Møllgaard: *Bønder og handel*, s. 59.

¹⁷ Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab blev oprettet i 1769 med det formål at forbedre landbrugets drifts- og dyrkningsmetoder gennem oplysning og præmiering.

¹⁸ Pedersen: *Kunsten at spørge ret!*

¹⁹ Blicher: *Viborg Amt*, s. 156 & 165-167.

²⁰ Dalgas: *Ribe Amt*, s. 146.

²¹ Djørup: *Thisted Amt*, s. 400-401.

²² Brinck-Seidelin: *Hjørring Amt*, s. 318.

²³ Hald: *Ringkjøbing Amt*, s. 178.

²⁴ Hald: *Randers Amt*, s. 123-124.

²⁵ Dalgas: *Veile Amt*, s. 134-135.

²⁶ Christensen: *Danish towns*, s. 47.

²⁷ Dalgas: *Veile Amt*, s. 135.

²⁸ En undtagelse er beskrivelsen af Svendborg amt, hvor landvæsenskommissær Dalgas beskriver en udbredt indsmugling af købmandsvarer ved Ærø-skipperne. Ærø hørte til Hertugdømmerne, hvor toldsatserne var lavere. Det var med andre ord en tidlig, men ulovlig, version af grænsehandelen. Dalgas: *Svendborg Amt*, s. 301-302.

²⁹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Kommentarer til udkast til cirkulære, Stemanns kommentar af 20. april 1830 – formentlig fejl for 20. maj).

³⁰ Tang Kristensen: *Danske Sagn*, V, 1603. Detaljerne i fortællingen er ikke helt præcise. Dels boede Jens ikke Floutrup, men i Selde, dels var det ikke en svigersøn, der overtog gården efter ham, men hans enkes nye mand. Parret, der så genfærdet, mens de lå og lugede, har således formentlig været konen og dennes nye ægtefælle.

³¹ Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning*, s. 261-264.

³² RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Klage fra Skive-købmændene, 28. marts 1830).

³³ En gennemgang af strafferegisteret for politiretten under Sallinglands Herredsfoged 1823-1842 viser 17 forlig/domme i 1823, tre i 1824, en i 1828, to i 1829, en i 1830, 1832, 1833 og 1834 samt to i 1842 for landprang eller tilgrænsende illegale aktiviteter som "ulovlig handel", "uberettiget næringsbrug", "besiddelse af handelsvarer" eller lignende. Strafferegisteret begynder i 1791, men indeholder ingen sager om landprang eller lignende 1791-1823. Da registeret for den periode indeholder ret få domme overhovedet, er det dog svært at sige, om det betyder, at der gennem de tre årtier slet ingen sager var om landprang.

³⁴ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 27a, 28a, 39a og 64b. Sallinglands Herredsfoged: Strafferegister 1791-1878 (B43A-5015).

³⁵ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sager til politiprotokoller 1791-1830 (B43A-58), læg 1823 (Anmeldelse fra Skive-købmændene af Jens Hansen, 2. juli 1823).

³⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 64b.

³⁷ Nemlig Jeppe Madsen i Ny Mølle og Anders Andersen Smed i Nautrup. Se RA, Sallinglands Herredsfoged: Strafferegister 1791-1878 (B43A-5015), 1828 og 1829.

³⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 155b-158b.

³⁹ RA, Viborg Stiftamts Overpolitiret: Overpolitiretsprotokol 1795-1834 (B4-914), s. 280-283.

⁴⁰ RA, Højesteret: Domprotokol 1830 (bind 83), sag nr. 83.

⁴¹ RA, Højesteret: Voteringsprotokol 1830 E-G (pk. 219), s. 122-131.

⁴² RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Kommentarer til udkast til cirkulære, Stemanns kommentar af 20. april 1830 – formentlig fejl for 20. maj).

⁴³ RA, Skive Byfoged: Sager til fogedprotokoller, byen, 1823-1834 (B43-214), læg 1834.

⁴⁴ RA, Skive Byfoged: Fogedprotokol 1828-1837 (B43-203), s. 148b-150a.

⁴⁵ Sagen er ikke fundet i hverken amtets eller herredsfogedens journal eller kopibog, ligesom den heller ikke optræder i herredsfogedens politiprotokol. Husundersøgelsens forløb er beskrevet i herredsfogedens fogedprotokol (se note ovenfor), og der ligger to dokumenter i sagerne til fogedprotokollen, som blandt andet viser, at amtmanden havde godkendt undersøgelsen. Men denne godkendelse afspejles altså ikke i amtets eget arkiv.

⁴⁶ RA, Skive Byfoged: Fogedprotokol 1837-1854 (B43-204), s. 140b-142a.

⁴⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 17a (ikke nummereret, men ligger i pakken mellem bilag 17 og 18).

⁴⁸ RA, Viborg Stiftamts Overpolitiret: Overpolitiretsprotokol 1835-1846 (B4-915), s. 192a-b.

⁴⁹ RA, Højesteret: Domprotokol 1845 (bind 101), sag nr. 65.

⁵⁰ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 12b-16a.

⁵¹ RA, Viborg Stiftamts Overpolitiret: Overpolitiretsprotokol 1835-1846 (B4-915), s. 250a-251a.

⁵² Selv om jeg mener at have ledt efter en sag alle relevante steder, kan det strengt taget ikke udelukkes, at en sag har været ført – og at jeg bare ikke har fundet den.

⁵³ RA, Højesteret: Voteringsprotokol 1830 E-G (pk. 219), s. 125-126.

⁵⁴ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Erklæring fra herredsfoged Rosenstand, 14. juli 1830).

⁵⁵ Blicher: *Viborg Amt*, s. 105.

⁵⁶ Se også Kristensen: *Brændevinsskatten i Salling*. I Behrend: *Laurids Engelstofts Rejseiagttagelser*, s. 35-36, omtales dog også et fuldstændig tilsvarende eksempel på en konsumptionsforvalters korrupsion i forbindelse med ulovligt brændevinsbrænderi. Det foregik på Løgstør-egnen og findes i en rejsekildring fra 1805. Det kan selvfølgelig også være dette tilfælde, Blicher tænker på. Eller et helt andet, for de to eksempler antyder, at fænomenet kan have været udbredt.

⁵⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 60b-61a & 73a-77b.

⁵⁸ RA, Viborg Stiftamt: Journalsager, Justits- og politivæsen 1828 A 1-200 (B4-323), sag 1828 A 175 (brev fra Danske Kancelli af 15. juli 1828).

⁵⁹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Kommentarer til udkast til cirkulære, Stemanns kommentar af 20. april 1830 – formentlig fejl for 20. maj).

⁶⁰ Se f.eks. Jensen: *Korruption og embedsetik*, s. 246-249.

⁶¹ RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (Klage fra Skive-købmændene, 28. marts 1830).

⁶² RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 27a, 28a, 39a & 64b. Oplysningerne om alder, civilstand og ofte også erhverv er fundet ved at identificere de anklagede i kirkebøger og folketællinger.

⁶³ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1822-1826 (B43A-48), s. 32b.

⁶⁴ Se listen over de 19 anmeldte landprangere.

⁶⁵ Populationen bestod af børn født i Junget, Torum og Selde sogne 1750-1830 samt deres nærmeste familie: Thomsen: *Lykkens smedje?* Særligt om Jens Hansen, se s. 129-133. Om kildematerialet, se s. 16-21.

⁶⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Skøde- og panteprotokol 1811-1815 (B43-SP5), s. 412a-413a, og 1832-1835 (B43-SP10), s. 781-782. Kjeldgaard gods: Fæsteprotokol 1710-1835 (G188-1), s. 152. Om Kjeldgaards frasalg af bøndergodset, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 82-85.

⁶⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Skøde- og panteprotokol 1851-1853 (B43-SP18), s. 1013-1017.

⁶⁸ RA, Rentekammeret, Slotsbygningsskommissionen: Sager vedr. indsamlingen til Christiansborgs genopførelse 1794-1800 (424.113), subskriptionsliste for Skivehus amt 26. feb. 1794.

⁶⁹ Det er usikkert, hvornår Christen Jensen overdrog sognefogedhvervet til sin søn Anders Christensen, Jens Hansens onkel, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 279.

⁷⁰ Det fremgår i hvert fald af folketællingen 1834, hvor familien bor i Sundsøre, Thise sogn (Viborg amt).

⁷¹ Se Thomsen: *Utak var sognefogedens løn*.

⁷² Han betitles sådan i kirkebogen ved sine tre børns fødsel 1836, 1839 og 1843 og i folketællingen 1845. Perioden 1836-1845 er altså en minimumsperiode.

⁷³ Disse to faddere var gift med henholdsvis Anders Espersen og Mette Espersdatter, der var søskende. Mette Espersdatter havde før giftermålet med Niels Knudsen været gift med Poul Pedersen Quist. Om alle disses lokale elitestatus, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 120-121, 136, 184 og 211.

⁷⁴ Han var gift med en datter af Niels Iversen i Vester Møjbæk, hvis enke siden blev gift med Mikkel Jacobsen. Om dennes elitestatus, se Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 260-261.

⁷⁵ Niels Madsen og Jeppe Madsen var brødre, og det samme var Christen Jeppesen Grove og Laurs Jeppesen Grove.

⁷⁶ Olesen-Husted: *Peder Lydersen*, s. 62.

⁷⁷ RA, Sallinglands Herredsfoged: Skøde- og panteprotokol 1820-1824 (B43-SP7), s. 181a-b, og 1824-1828 (B43-SP8), s. 568b. Han kaldes i begge obligationer for Anders Jensen Furbo (Furbo var hans fars efternavn), men der er tale om den samme person.

⁷⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 8.

⁷⁹ Jeg kalder dem herefter for nemheds skyld ”kunder” i resten af artiklen – selv om det jo netop aldrig juridisk blev bevist, at de var det. Fremover menes der altså ”formodede kunder”, hver gang jeg nævner ”kunder”. I denne gruppe er ikke inkluderet de vidner, der havde været tyende hos Jens Hansen (”øjenvidnerne”).

⁸⁰ Om familien Hoppe, se også Thomsen: *Lykkens smedje?*, s. 309-310.

⁸¹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sager til politiprotokoller 1791-1830 (B43A-58), læg 1828 (indlæg af 16. juli 1828).

⁸² RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 115a-b.

⁸³ RA, Højesteret, Domssager 1830 (pk. 1373), sag 83, 18.10.1830, ekstrakt af højesteretssagen, 25.6.1828 (spørgsmål til vidnerne).

⁸⁴ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 115b.

⁸⁵ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 113a.

⁸⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 5b-6a.

⁸⁷ RA, Højesteret: Domssager 1830 (pk. 1373), sag 83, 18.10.1830, ekstrakt af højesteretssagen, 25.6.1828 (spørgsmål til vidnerne). Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 112a-b.

⁸⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Politiprotokol 1826-1829 (B43A-49), s. 113a.

⁸⁹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 6a-6b.

⁹⁰ Det fremgår ikke af sagen, hvorfor Iver Nielsen (1781-1856) pludselig begyndte at tale. Han ser ud til at have været nervøs for følgerne af mened, og det kan måske forklares med, at hans 11 års erfaring som sognefoged i Selde (1818-1829) kan have givet ham en vis ængstelig respekt for lovens ord. Samtidig boede han i Lendum by og var altså ikke en af Jens' nærmeste naboer. Det har måske gjort, at han følte sig mere fri end nogle af de andre vidner. Vi kender ikke til officielle konflikter mellem Iver og Jens i øvrigt, som kan forklare et eventuelt ønske om at bringe Jens i fedtefadet.

⁹¹ Der gik 6 rigsbankmark (rbmk/mk) på en rigsbankdaler (rbd) og 16 rigsbankskilling (rbsk) på en rigsbankmark.

⁹² RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 10a-10b.

⁹³ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættemmerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 11a.

⁹⁴ Møllgaard: *Bønder og handel*, s. 55 og 58. Der er ikke tale om en udtømmende liste.

⁹⁵ Se Dansk Center for Byhistorier *Den Digitale Byport*, ddb.byhistorie.dk > By og opland > Skive (1.11.2019). Hansen: *Handel og Handelsstand*, s. 394.

⁹⁶ RA, Sallinglands Herredsfoged: Sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde for formentlig begået landprang 1844-1845 (B43A-69), s. 5a og 11a. Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 27. Løgstør Byfoged: Politiprotokol 1842-1850 (B42-57), s. 330a.

⁹⁷ RA, Aalborg Byfoged: Politiprotokol 1843-1846 (B37-228), s. 482a-b (Thomas Wissing, Albert Raffel, Jens Schibbye Herskind), og 1844-1848 (B37-229), s. 195a-b (Johannes Kier, Frederich Simoni). Løgstør Byfoged: Politiprotokol 1842-1850 (B42-57), s. 330a (Frants Berthelsen). Når der i det følgende refereres til, hvad købmændene *udtalte*, stammer det fra forhørene i disse protokoller.

⁹⁸ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 38.

⁹⁹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 30.

¹⁰⁰ Blicher (1839), s. 193-194. Avlskarlen var det højest lønnede tyende, og lønnen var højest i den gode del af amtet.

¹⁰¹ RA, Sallinglands Herredsfoged: Dokumenter til sættedommerprotokol i sagen mod gårdmand Jens Hansen i Selde 1844-1845 (B43A-70), bilag 34 og 37.

¹⁰² RA, Danske Kancelli, 3. Departement: Brevsager 1831 (K20-789), j.nr. 1850/1831 (betænkning fra amtmand Schönheyder i Viborg, 9. august 1830).

¹⁰³ Se også Christensen: *Danish towns*, s. 58-62 om konkurrencesituationen mellem Limfjordens købstæder – med Aalborg som den absolut stærkeste.

¹⁰⁴ Politivennen, 1804, nr. 307 (10.3.1804), s. 4883-4884, og nr. 317 (19.5.1804), s. 5042-5047.

¹⁰⁵ Dalgas: *Ribe Amt*, s. 146.

¹⁰⁶ Se også Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning*, s. 261-264.